

RITA MILIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

SKOLINIŲ SU KIRČIUOTAIŠ DVIGARSIAIS *el, er, eu* DABARTINĖ KODIFIKACIJOS BŪKLĖ IR GALIMA KAITA

ESMINIAI ŽODŽIAI: kirčiavimas, bendrinė kalba, normų kodifikacija, kalbos planavimas.

ĮVADINĖS PASTABOS

Lietuvių kalbos institute rengiant naują norminamąją *Bendrinės lietuvių kalbos žodyną*, pakeisiantį šešis dešimtmečius gyvuojantį, bet mažai beatnaujinamą *Dabartinės lietuvių kalbos žodyną* (toliau – DŽ), nuolat svarstoma, kaip pateikti įvairuojančias rašybos, kirčiavimo, leksikos ir gramatikos normas (plačiau žr. Liutkevičienė 2015). Nors nuo 2014 m. *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (toliau – BŽ) atskirų Valstybinės lietuvių kalbos komisijos (toliau – VLKK) apsvaestytų raidžių tekstais pradėtas skelbti internete, vis dar nėra galutinai apsispręsta dėl vieno sisteminės kirčiavimo kodifikacijos klausimo¹. Diskusijos dėl skolintų žodžių trumpojo balsio *e* savitumo ir tokių žodžių kirčiuotų dvigarsių *el, er, eu* priegaidės trunka ištikus dešimtmečius². BŽ yra tas atskaitos taškas, kuriame šios diskusijos arba toliau paliks skolinių su kirčiuotais *el, er, eu* kodifikaciją neapibrėžto būvio, arba pagaliau leis žengti žingsnį į aiškų sprendimą.

Straipsnyje apsiribojama kalbamųjų žodžių kodifikacijos būkle, kuri klostosi XXI a. pradžioje, tyrimu. Daugiausia dėmesio skiriama kaip tik kodifikacijai, nes tai įdomus ir gana išskirtinis atvejis, apimantis ne paskirus žodžius, o nemažą bendrinės kalbos skolinių grupę, be to, kodifikacijos nenuoseklumas ir vingiai per laiką ir sukūrė tokią problemą, kurią iki šiol tenka narplioti³.

Remiantis daugiau kaip dešimt pastarųjų metų vykstančiais skolinių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* kodifikacijos svarstymais, straipsnyje keliamos teorinės ir praktinės bendrinės

¹ Dėl aplinkybių, pasikeitusių, kol šis straipsnis buvo rengiamas leidybai, žr. 32 išnašą.

² Plačiau apie kalbamo reiškinio vietą lietuvių kalbos garsų sistemoje ir kodifikacijos istoriją žr. Pupkis 2016.

³ Objektvumo dėlei reikia pasakyti, kad straipsnio autorė su nagrinėjamos problemos kodifikacijos sprendimais, VLKK priimtais iki 2012 m., niekaip nėra susijusi, o būdama 2012–2017 m. kadencijos VLKK nare, nepriklauso šios komisijos Tarties ir kirčiavimo pakomisei, tik 2015–2016 m. dalyvavo dviejuose jos posėdžiuose.

lietuvių kalbos kodifikacijos problemos (variantų statusas, kodifikacijos principų ir kriterijų taikymas, kodifikacijos technika ir kt.) ir jų sprendiniai gali būti pritaikomi kitų reiškinių kalbos planavimui ir kodifikacijos kaitai. Taigi, nors pati skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kirčiavimo problema toli gražu nėra nauja, straipsnyje į ją žvelgiama naujai, apimant įvairius kodifikacijos teorijos ir praktikos aspektus.

Iki šiol, svarstant šią kirčiavimo problemą, daugiausia būdavo kalbama apie tarptautinius – dažniau tik bendrinius žodžius (pvz., *konservai, selteris, terapeutas, -ė*) arba ir iš klasikinių kalbų perimtus tikrinius vardus (pvz., *Hermis, Dzeusas*). Vartosenoje funkcionuoja ir daugiau žodžių, kurių neapima tarptautinių žodžių samprata: tai ir įvairiakilmiai svetimi asmenvardžiai – adaptuotos, skaityti pritaikytos jų formos (pvz., *Vernas, Zelma*) bei vietovardžiai (pvz., *Džersis, Kelnas Kerčė*), ir naujieji skoliniai (taip pat tie, kurie tik pradeda lietuvių kalboje funkcionuoti ir dar nėra kodifikuoti) – juos taip pat sakytinėje kalboje, o kartais ir raštu reikia kirčiuoti. Todėl straipsnio objektas – sistemiškai apimamos visų skolintų žodžių, turinčių kirčiuotus dvigarsius *el, er, eu*⁴, grupės.

Taigi straipsnio tikslas – išnagrinėti XXI a. pradžioje susiklosčiusią skolinių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* kodifikacijos būklę ir apibūdinti galimus šios kodifikacijos kaitos sprendinius. Keliami tokie uždaviniai:

- 1) aptarti vartosenos kriterijų ir jo patikimumą kalbamojo reiškinio kodifikacijoje;
 - 2) išnagrinėti 2003–2014 m. VLKK kirčiavimo rekomendacijų duomenis ir teikinius dėl kalbamųjų dvigarsių kirčiavimo, atskleisti jų esmę ir kryptingumą;
 - 3) išnagrinėti skolinių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* kodifikacijos problematiką remiantis kodifikacijos teorija (kodifikacijos strateginėmis kryptimis, konkurenciniais variantų santykiais, kodifikacijos principais ir kriterijais, kodifikacijos technika);
 - 4) įvertinti galimus kalbamojo reiškinio kodifikacijos kaitos sprendinius ir jų padarinius.
- Atliekant tyrimą, daugiausia buvo taikomi lyginamasis ir analitinis aprašomasis metodai.

⁴ Kadangi skolinių dvigarsiai *en, em* ir retokas juose dvibalsis *ei* (plg. *Džeinė, Bleiras; eirė* „Islandijos pinig. vieneto kronos šimtoji dalis“; *einšteinis* „1. radioaktyvus dirbtinis chem. elementas Es <...>; 2. E, nesisteminis šviesos energijos vienetas <...>“, TŽŽ 2013) kodifikacijos problemų nekelia, nes kodifikuoti kaip nevariantiški (tvirtagaliai), toliau apie juos straipsnyje nekalbama.

1. PAGRINDINIS SKOLINIŲ SU KIRČIUOTAIŠ DVIGARSIAIS *EL, ER, EU* KODIFIKACIJOS KLAUSIMAS

1.1. Vartosenos tyrimo keblumai

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje (toliau – DLKG) pateiktame bendrinės lietuvių kalbos balsių, dvibalsių ir dvigarsių sistemos apraše (DLKG 2005: 21) nurodyta:

<...> naujuose skoliniuose (internacionalizmuose), kartais ir varduose, pasitaiko garsai <ę, ą>, plg.: *m<è>tras* || *m/è/tras*, *sp<ą>ros*. Dėl mažo dažnumo (vartojamas tik svetimoms kilmės žodžiuose) [ɔ] laikytinas periferine fonema, o **balsis [e]**, **tariamasis tik dalies bendrinės kalbos atstovų** [paryškinta mano. – R. M.], yra fakultatyvusis fonologinis elementas (vad. „dviveidė“ fonema).

Panašiai rašo ir Vytautas Vitkauskas *Lietuvių kalbos tarties žodyno* (toliau – LKTŽ) įvade (nors pačiame žodyne formaliai laikosi tvirtapradžio *el, er* kirčiavimo; LKTŽ 2001: 6):

Kai kurie mūsų fonetikos specialistai teigia egzistuojant fonemą *e* (*pə̀-tas, evə̀l' uc' ije* ir kt). **Ši fonema daugelio metų stebėjimu yra nerealus kalbos faktas, labai retai kieno vartojama**. Ji faktiškai neskiria žodžių reikšmių ir formų (**mokyti visą tautą dar vieno naujo garso, turinčio menką skiriamąją funkciją, žodyno sudarytojas laiko beprasmiu dalyku**; šį garsą visur galima pakeisti lietuvišku trumpuoju *e*, ir lietuvių fonetinė sistema nė trupučio nebus suardyta). [Visur paryškinta mano. – R. M.].

Svarbu tai, kad pripažįstama, jog kalbamąjį balsį taria retas bendrinės kalbos vartotojas. Tikslėnių duomenų apie jo paplitimą DLKG nėra pateikta, jų nepavyko rasti ir kituose šaltiniuose. Tai nieko keista, nes apie skolinių su balsiu *e* vartosenos tyrimus kalbėti labai keblu: nėra patikimų kriterijų, kaip nustatyti, koks pagal kiekybę ir kokybę tariamas trumpasis garsas, o ypač dvigarsiuose – kokia priegaidė yra tariama. Eksperimentiniai ir instrumentiniai tyrimai šiuo atveju nelabai ką gali padėti, nes statistiniai bendrine kalba kalbantys informantai, specialiai nemokyti tarti šio garso, jo iš klausos neskiria (Jaroslaviėnė 2015):

<...> atliekant tyrimą paaiškėjo, kad informantai kaip atskiro, t. y. izoliuotai išstarto, neišsivaizduoja trumpojo [e] („dviveidės“ fonemos /e/ varianto, arba kitaip – alofono) ir linkę tapatinti jį su paprastu [e] (fonemos /e/ variantu), todėl izoliuotai be jokio konteksto [e] tyrimui nebuvo tariamas [kupiūruota 9 išnaša]. Manytina, kad neaukštutinio (vidutinio) palikimo balsiui [e] įsitvirtinti bendrinės kalbos sistemoje trukdo savitas vartojimas (be to, jo paskirtis nėra distinktyvinė), gana mažas dažnumas (fakultatyvumas) ir tai, kad rašte jis žymimas ta pačia raide kaip ir žemutinio pakilimo trumpasis [e] <...> bei dėl kitų priežasčių. Jokia kita raide nėra žymimi du skirtingos kokybės trumpieji balsiai <...>.

Iš tiesų lietuviškojo [e] ir tarptautinio [e]⁵ skirtumas iš klausos toks nedidelis, kad esama nemažo pagrindo eksperimentatorių subjektyvumui: girdi tai, į ką esi įtikėjęs ar esi įpratęs girdėti, remdamasis savo susidaryta bendrinės kalbos tarties etalono samprata. Kitaip tariant, **norint fiksuoti tarptautinio [e] funkcionavimą, reikia išgirsti ir suvokti jo kitoniškumą, t. y. skirtumą nuo įprasto lietuviško [e], taip pat gebėti šį garsą ištartį, o paprastiems, specialiai nemokytiems kalbos vartotojams to padaryti nepavyksta.**

Straipsnio skaitytojai galėtų patys atlikti nedidelį eksperimentą: pasiklausti bendrinės tarties etalono – 1968 m. išleistos ir 2004 m. perleistos Antano Pakerio ir Aldono Pupkio mokomosios priemonės *Lietuvių kalbos bendrinė tartis* (Pakerys, Pupkis 2004 [1968]) įrašo – ir spręsti, kokį garsą girdi žodžiuose *ėstas, gėstas, Mėksika, Brėstas, nėgras* (p. 14), taip pat *komitėtas, kilomėtras, termomėtras* ir kt. (p. 51)⁶. Beje, tame pačiame šios plokštelės tekstų knygutės 14-ame puslapyje apie tarptautinį [e] rašoma:

Tarptautinių žodžių balsis *e* visada yra trumpas ir tariamas panašiai kaip lietuviškų žodžių trumpasis *e*.

Aktoriaus Juozo Jaruševičiaus skaitomame šiame sakinyje abu *e* ištariami visiškai vienodai – net ir kelių lituanistų ausims nepavyko pagauti bent kokio skirtumo, tad apie kokį išvelgiamą „panašumą“ galima kalbėti? Iš šios knygutės bendrinės tarties mokėsi ir mokosi ištisos lituanistų, žurnalistų ir aktorių kartos, ir sunku būtų patikėti, kad kas nors iš jos išmoko tarti kitokį tarptautinį *e*, nei taria trumpąjį *e* lietuviškuose žodžiuose (plg.: *tėsty – vėsty, Mėksika – mėgzti*). O tvirtapradiškai tarti dvigarsių *el, er, eu* – iš viso negalėjo išmukti. Nederėtų pamiršti ir to, kad paprastiems kalbos vartotojams kalbos praktikoje (šnekos sraute) neegzistuoja (t. y. nėra sąmoningai suvokiama) skirtis skolinys–lietuviškas žodis.

Ar gali vartosenos tyrimams padėti kalbos vartotojų apklausa? Jeigu informanto prašoma nustatyti ir pažymėti tarptautinių žodžių dvigarsių *el, er* priegaidę, ne kalbos specialistui tai apskritai yra vargiai įveikiamas uždavinys, ypač tokiu subtiliu atveju. Jeigu prašoma nurodyti šokinėjančio kirčio žodžių kai kurių linksnių kirčio vietą, rezultatai taip pat negali būti patikimi, jeigu kartu neištiriama, ar informantui apskritai nėra būdinga atitraukti kirtį⁷. Tai atskleidė Rimos

⁵ Straipsnyje trumpasis skolinys balsis *e* žymimas kaip ir DLKG: [e].

⁶ Viena iš šios metodinės priemonės autorių Aldono Pupkio teigimu, abiejų autorių (turinčių skirtingą nuomonę dėl skolinio balsio *e*) susitarta šiame darbe nepateikti tarptautinių žodžių su dvigarsiais *el, er, eu* tarties pavyzdžių.

⁷ Reikia turėti galvoje, kad net tose tarmėse, kurios kirčio iš galūnės neatitraukia, naujesnių skolintų žodžių linksniuose kirtis kartais atitraukiamas. Plg. pavienius atvejus net dabartinėje vakarų aukštaičių kauniškių kalboje: *kaprīzus, ispānus, Lorėta* (V, I) ir pan.

Bakšienės tyrimai⁸. Jeigu būtų apklausiami lituanistai, pavyzdžiui, studentai, išėję tarties ir kirčiavimo kursą, beveik neabejotina, kad jie tartų ir girdėtų tai, ko buvo mokyti, t. y. taikytusi prie to, ką *norima* iš jų išgauti. Taigi galima pripažinti, kad šiuo metu vienoks ar kitoks dvigarsių *el, er* priegaidės skoliniuose traktavimas yra gana subjektyvus, paremtas įsitikinimu (vienos kurios pozicijos įtikėjimu), kurį nemažai lemia skirtingų pažiūrų šiuo klausimu autoritetai, o kartais gal ir turimas tarminis, skirtingas nei bendrinės kalbos fonetinės sistemos, pamatas⁹.

Net jeigu būtų atlikta instrumentinių tyrimų, taip pat liktų atviras klausimas dėl jų patikimumo vien jau dėl to, kad tokie tyrimai dėl sudėtingo duomenų apdorojimo gali apimti tik labai nedidelį informantų skaičių. Pagal kokius kriterijus atrinkti informantus tokiam tyrimui – būtų dar sunkesnis uždavinys, ypač turint galvoje tai, kad bendrinė tartis dėl pačios bendrinės lietuvių kalbos jaunumo didžiajai daliai lietuvių, turinčių didesnę ar mažesnę kokios nors regioninės tarties pagrindą (neišskiriant nė pačių vakarų aukštaičių kauniškių), yra ne įgimta, o išmokta.

Taigi kodifikacijai apskritai svarbus vartosenos (empirinis) kriterijus šiuo atveju nėra visai patikimas. Vis dėlto atsakyti į svarbiausią klausimą, susijusį su vartoseną, kaip kodifikacijos kriterijumi, galima: realiosios vartosenos pokytis per pusę amžiaus neįvyko ir diegtoji trumpojo tarptautinio [e], kartu ir trumpųjų tvirtapradžių dvigarsių *el, er, eu* norma vartotojų nebuvo įsisąmoninta ir netapo realiąja (kitais variantais, bent dviem trečdaliais atvejų tvirtai vartojama) norma, kuri aiškiai skirtųsi nuo tvirtagalių šių dvigarsių variantų. Tokiomis aplinkybėmis kodifikacijos svarba išauga: ji tampa arba realiųjų normų palaikymo ir stabilizavimo veiksmu, arba natūralios jų raidos stabdžiu.

1.2. Dabartinės vartosenos ir kodifikuotų variantų priešara

Remiantis minėtu DLKG (2005: 21) teiginiu, kad balsį [e] taria tik dalis bendrinės kalbos vartotojų, darytina išvada, kad tų pačių žodžių kirčiuotuose skiemenyse (pvz., *poetas, chemija, elfas, herbas, kempingas, centas, pleurq*) vieni kalbos vartotojai taria [e], kiti – [e]. Tai reiškia, kad bendrinės kalbos vartosenoje (visos bendrinės tarties mastu) balsis *e* skolintų žodžių kirčiuotuose skiemenyse (taip pat ir kirčiuotuose dvigarsiuose *el, er, eu*) turėtų turėti du tarties variantus: 1)

⁸ Tyrimo rezultatai apibendrinti pranešime: R i m a B a k š i e n ė. Tarptautinių žodžių su dvigarsiais *el, er* kirčiavimas vakarų aukštaičių kauniškių patarmėje. Seminaras „Vidurinės kartos inteligentų kirčiavimo polinkiai ir jų santykis su bendrinės kalbos normomis“. Vilniaus universitetas, 2016 03 30.

⁹ Naujesnių skolintų žodžių trumpojo kirčiuoto *e* tarimas lietuvių kalbos tarmėse nėra šio straipsnio objektas, todėl tik pažymėtina, kad, skirtingai nei pamatinė bendrinė lietuvių kalbos tarmė – vakarų aukštaičiai kauniškiai, kitos tarmės dažnai šio garso nesutapatina su lietuviškų žodžių trumpuoju *e* ir taria kitokius garsus, priderintus prie savo fonologinių sistemų.

tariamą kaip lietuviškuose žodžiuose (plg. *gudrėsnis, tėktų, keĩs, keĩpa, teĩpia, teĩka, žiaũrų*); 2) tariamą kitaip nei lietuviškuose žodžiuose.

Kaip rodo tarptautinio [e] norminimo istorija, į balsių [e] : [e] ir mišriųjų dvigarsių [el] : [el], [er] : [er], taip pat dvibalsių [eu] : [eu] poras galima žiūrėti kaip į savojo ir skolinto elemento įvairavimą, kuris ir sukuria skolintų žodžių tarties ir kirčiavimo variantus. Čia ir kyla pagrindinis kodifikacijos klausimas: kokia šių variantų norminė vertė ir santykis bendrinėje kalboje? Beje, tarptautinio [e] kodifikacija prieš dešimtmetį dar vis buvo įvardijama kaip „pati didžiausia bėda ne tik fonetikoje, bet ir galbūt visame bendrinės kalbos kodifikacijos darbe“ (Pupkis 2005: 240).

Taigi pažiūrėkime, kaip atrodo dabartinė skolinių su kirčiuotais *el, er, eu* kodifikacijos būklė.

2. PAGRINDINIAI DABARTINĖS KIRČIAVIMO KODIFIKACIJOS ŠALTINIAI IR SKOLINIŲ SU KIRČIUOTAIŠ *EL, ER, EU* KODIFIKACIJOS BŪKLĖ IKI 2003 M.

Kad galėtume suprasti, kaip kito kalbamųjų skolinių, turinčių *el, er, eu*, kirčiavimo kodifikacija XXI a. pradžioje, turime turėti galvoje platesnį dabartinės kirčiavimo kodifikacijos ir jos strategijos kontekstą.

Dabartinės lietuvių kalbos kirčiavimo kodifikacijos etapai labiausiai priklauso nuo norminamųjų žodynų (pirmiausia DŽ) leidybos. Faktinę XX a. pab. kirčiavimo kodifikacijos padėtį fiksavo DŽ_{4e}. Iki šio leidimo per visą antrą XX a. pusę skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo kodifikacijos įvairovė apskritai buvo nemenka, pradedant esminiu pokyčiu nuo TŽŽ 1951 (žr.1-ą lentelę). DŽ_{4e} kartu su TŽŽ 2001 ir buvo svarbiausias XXI a. pradžioje pradėtos kodifikacijos kaitos atskaitos taškas¹⁰. Vėlesniuose DŽ leidimuose, kurių padažnėjimą daugiausia lėmė ne turinio atnaujinimas, o pasikeitę visuomenės poreikiai ir perėjimas prie elektroninės formos, iki pat 7-ojo leidimo ryškesnių kirčiavimo kodifikacijos pokyčių nebūta.

Į šią kirčiavimo įvairovę 2003 m. įsiterpė VLKK kirčiavimo rekomendacijos ir pagal jas parengtas, VLKK apsvartytas *Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo žinynas* (BLKŽ 2007). DŽ₇ (2012) tas rekomendacijas perėmė, kiek leido beveik nepapildyta paties žodyno apimtis (šio leidimo pabaigoje pridėtas apie 200 naujųjų skolinių sąrašas).

¹⁰ XXI a. pradžioje išleisti TŽŽ 2001 (taip pat jo pagrindu parengtas elektroninis INTERLEKSIS) ir TŽŽ 2013 nėra griežtąja kodifikacijos prasme norminiai (jų pateikiamos normos bendrinės kalbos vartotojams nėra imperatyvios), bet orientuoti į norminę kalbą ir rėmėsi pagrindinėmis DŽ kirčiavimo normomis. Kadangi šiuose TTŽ sudėta daugiau skolintos leksikos, nei aprėpė DŽ, su išlygomis jie taip pat gali būti laikomi šių žodžių kirčiavimo kodifikacijos šaltiniais.

1 LENTELĖ. Skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kodifikacijos įvairovė 1948–2001 m.¹¹

	Šaltinis	belgas, -ė (belgai)	herbas	koncertas	persas, -ė persai	terminas	terminis, - ė	termosas
1.	LKRŽ 1948	belgas, -ė (2)	herbas (2)	koncertas (2)	pėrsas, -ė (1)	teřminas (1)	–	teřmosas (1)
2.	TŽŽ 1951	–	hėrbas	koncėrtas	–	tėrminas	terminis, -ė	tėrmosas
3.	DŽ ₁ 1954	belgai, -as, -ė (2)	hėrbas (1)	koncėrtas (1)	pėrsai, -as, -ė (1)	teřminas (1)	–	tėrmosas (1)
4.	TŽŽ 1969	–	hėrbas	koncėrtas	–	teřminas	tėrminis, -ė	tėrmosas
5.	DŽ ₂ 1972	belgai, -as, -ė (2)	hėrbas (1)	koncėrtas (1)	pėrsai, -as, -ė (1)	teřminas (3 ^b , 1)	tėrminis, -ė (1)	teřmosas (1)
6.	TŽŽ 1985	– ¹²	hėrbas	koncėrtas	–	teřminas ¹³	tėrminis, -ė	tėrmosas
7.	DŽ ₃ 1993	belgai, -as, -ė (2)	hėrbas (1)	koncėrtas (1)	pėrsai, -as, -ė (1), peřsai, -as, -ė (2)	teřminas (1, 3 ^b)	tėrminis, -ė (1)	teřmosas (1)
8.	DŽ ₄ 2000	belgai, -as, -ė (2)	hėrbas (1)	koncėrtas (1)	pėrsai, -as, -ė (1), peřsai, -as, -ė (2)	teřminas (1, 3 ^b)	tėrminis, -ė (1)	teřmosas (1)
9.	TŽŽ 2001	belgai	hėrbas	koncėrtas	pėrsai	teřminas	tėrminis, -ė	tėrmosas

Tikrinių žodžių kirčiavimas teikiamas *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* ir penkiatomiam žodyne *Pasaulio vietovardžiai* (toliau – PV) bei jo internetiniame (kol kas dvitomiame) variante (PV). Šiuose šaltiniuose iš esmės, kad ir su nedidelėmis išimtimis (pvz., *Belgija*), laikomasi tvirtapradžio *el, er, eu* kirčiavimo (pvz., *Albėrta, Patėrna, Pėrsija*¹⁴, *Kėlnas, Ėura*).

¹¹ Lentelėje kirčiuotės nurodytos tik ten, kur jos pateiktos šaltiniuose.

¹² Šiame žodyne yra žodis *belgà* „1926–46 Belgijos piniginis vienetas“; vardininko kirčiavimas galūnėje rodo, kad pripažįstama tvirtagalė šaknies priegaidė.

¹³ Šiame žodyne greta tvirtagalio *termino* – tos pačios kilmės tikrinis žodis *Tėrminas* „romėnų ribų (valstybės, laukų) ir jas žyminčių ženklų dievas“; ankstesniame leidime – TŽŽ 1969 tai pateikta kaip tvirtagališkai kirčiuojamo bendrinio žodžio *teřminas* trečioji reikšmė.

¹⁴ Šio vietovardžio internetiniame PV variante dar nėra.

3. POSTŪMIS KIRČIAVIMO KODIFIKACIJOJE – VLKK KIRČIAVIMO REKOMENDACIJOS NUO 2003 METŲ

3.1. Kirčiavimo rekomendacijų principas – norminti per variantus

Nuo 2003 m. prasidėjo naujas dabartinės lietuvių kalbos kirčiavimo kodifikacijos etapas, pirmiausia tiesiogiai sietinas ne su norminamųjų žodynų leidyba, o su parengiamuoju tokios leidybos darbu. VLKK, rengdamasi „Bendrinės lietuvių kalbos žodyno“, kurį ketinama aprobuoti kaip pagrindinį leksikos ir jos kirčiavimo norminamąjį šaltinį, pasirodymui, pradėjo persvarstyti kirčiavimo normas ir teikti rekomendacijas dėl kodifikacijos kaitos. Šios rekomendacijos reikalingos tam, kad būtų galima švelniau, pavariančiui pereiti nuo DŽ_{4e} kodifikacijos (kuri kai kuriais atvejais jau tada gerokai neatitiko vartosenos polinkių) prie naujos, atspindinčios realiąsias vartosenos normas. Kaip rekomendacijų įžanginėje dalyje formuluojama, atsižvelgiama „į bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo normų tradicijas ir šnekamosios kalbos polinkius“ (Rekomendacija K-3 ir kt.).

Tuometinis VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisės pirmininkas Antanas Pakerys, kai 2003 m. gegužės 29 d. buvo paskelbta pirmoji rekomendacija, pateiktame komentare apie visą pradėtą darbą rašė (Pakerys 2003):

Kartais gal net neįtariame, kad šnekamoji kalba jau yra gerokai nutolusi nuo kai kurių žodžių kodifikuotos kirčiavimo normos. <...> Tokių žodžių, kurių kirčiavimo norma yra svyravusi ir dabar dar nėra visai nusistovėjusi, bendrinėje lietuvių kalboje yra keli šimtai. <...> Posėdžiuose paprastai aptariama kelis kartus daugiau žodžių. <...> Į Kalbos komisijos rekomendacijas įtraukiami tik tie žodžiai, dėl kurių kirčiavimo normos tikslinimo sutariama. Be to, nuolat lyginama su naujausiu „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ leidimu (DŽ₄). Visuomenei teikiami kirčiavimo variantai, kurie vienaip ar kitaip skiriasi nuo minėtame žodyne fiksuotos normos, p.lg.: *audrà* 4, *áudra* 1 (DŽ₄ atvirksčiai – *áudra* 1, *audrà* 4); *gañdras* 2, 4 (DŽ₄ – tik *gañdras* 2); *smėlis* 2 (DŽ₄ – *smėlis* 2 ir *smėlys* 4) ir pan.

Pradėjus persvarstyti įvairuojančias kirčiavimo normas, iškart susidurta ir su skolinų žodžių, turinčių trumpąjį *e* dvigarsiuose, kirčiavimo problema, – pirmiausia prirėikus spręsti, kaip bus kirčiuojamas žodis *euras*.

3.2. Euro kirčiavimo precedentas

Lietuvai rengiantis 2004 m. stoti į Europos Sąjungą ir padažnėjus žodžio *euras* vartosenai, 2003 m. pirmoji VLKK kirčiavimo rekomendacija ir buvo specialiai skirta šiam žodžiui¹⁵.

¹⁵ Joje rašoma: „Valiutos pavadinimas „euras“ kirčiuotinas pagal antrąją kirčiuotę – **eūras 2.**“ (Rekomendacija K-1).

Euras iki tol jau buvo įdėtas į Vytauto Vitkausko *Lietuvių kalbos tarties žodyną* (LKTŽ 2001) ir *Tarptautinių žodžių žodyną* (TŽŽ 2001) – abiejuose šaltiniuose kirčiuojamas pagal pirmąją kirčiuotę (*èuras*). Atraminiam kirčiavimo rekomendacijų leidinyje DŽ₄ *euro* tuo metu nebuvo (jis atsirado tik DŽ_{5e}).

2003 m. gegužės 29 d. VLKK rekomendacijoje pasirinktas tik vienas iš dviejų (tvirtapradžio ir tvirtagalio) šiuo atveju teoriškai galimų – tvirtagalio dvibalsio kirčiavimas, nors toks *euro* kirčiavimo variantas realiai iki tol nebuvo kodifikuotas. Šis sprendimas buvo svarbus vartotojams, nes nuo priegaidės priklauso ir kirčio (ne)šokinėjimas. Jeigu šio žodžio skiemens *eu* būtų buvusi kodifikuota tvirtapradė priegaidė *èuras* (variantas *éuras* juo labiau nebūtų turėjęs atramos vartosenoje), ypač dažnai vartojamas vienaskaitos įnagininkas ir daugiskaitos galininkas daliai vartotojų, neištariančių tvirtapradžio *èu*, skambėtų kaip su atitrauktiniu kirčiu: *eūru, eūrus*.

VLKK pasirinkimą kirčiuoti žodį *eūras* tvirtagališkai Bonifacas Stundžia rekomendacijos komentaruose paaiškino taip (Stundžia 2003):

Tokio sprendimo svarbiausias motyvas – reali vartosena, kitaip sakant, – taip kirčiuoja žmonės. Be to, pagal antrąją kirčiuotę kirčiuojami ir nemaža kitas valiutas pavadinančių žodžių, pvz.: *litas* (plg. *litù, litùs*), *lātas* (plg. *latù, latùs*), *zlōtas* (plg. *zlotù, zlotùs*), *rūblis* (plg. *rubliù, rubliùs*), *svāras* (plg. *svarù, svarùs*).

Taigi stiprieji kodifikacijos kriterijai buvo du, ir jų pasirinkimą lėmė tikslingumo principas. Pirmasis kriterijus – realioji vartosena, nes pažymėta, kad iki tol buvęs kodifikuotas variantas „pabrėžiant, bet trumpai ištariant pirmąjį dvibalsio dėmenį“ realiosios vartosenos neatitinka: „Kadangi taip ištarti gali tik treniruoti žmonės, tokio kirčiavimo nuspręsta nekodifikuoti.“ (Stundžia 2003). Antrasis kriterijus – sistemiškumas (mikrosistemos, t. y. semantiškai artimų pavadinimų – valiutas pavadinančių žodžių, – kirčiavimo polinkiai). Šiuo atveju kodifikacijos tradicija buvo silpnasis (t. y. nepaveikęs naujo – tvirtagalio varianto vertės) kodifikacijos kriterijus, nes ankstesnė *euro* su tvirtapradžiu dvibalsiu kodifikacija iš viso atmesta ir ryžtasi kodifikacijos šuoliui. Įteisinti du tokio dažnai vartojamo žodžio kirčiavimo variantus, matyt, pasirodė netikslinga.

Į DŽ_{5e} (2003) ir DŽ_{6e} (2006) dar pateko du variantai: *eūras* (2), *èuras* (1), iš jų pirmenybė teikta tvirtagaliui. Nuo DŽ₇ (2012), atsižvelgiant į VLKK rekomendaciją, paliktas tik tvirtagalio *euro* kirčiavimas.

3.3. Skolinių su *el, er, eu* pateikimas VLKK rekomendacijose

3.3.1. Pirmasis rekomendacijų etapas. Tais pačiais 2003 m., kai svarstyti dviskiemeniai svetimoms kilmės daiktavardžiai, dėl skolinių žodžių su *el, er, eu* kirčiavimo dar nebuvo tvirtai apsispręsta. Į rekomendaciją K-3 „Dėl kai kurių dviskiemenių svetimoms kilmės daiktavardžių kirčiavimo“ (Rekomendacija K-3) iš dviskiemenių skolinų daiktavardžių buvo įtrauktas tik žodis *nervai* (ir *nervas*):

nèrvai 1, *něrvai* 2;

nèrvas 1, *něrvas* 2.

DŽ_{4e} buvo tik tvirtapradis variantas *nèrvai* 1, *nèrvas* 1, taigi rekomenduota įteisinti dar vieną – tvirtagalį variantą.

Už šios rekomendacijos ribų liko dviskiemeniai skoliniai su galūne *-a* (pvz., *delta, derma, ferma, pleura*) ir kiti gal kiek rečiau vartojami dviskiemeniai skoliniai su dvigarsiais *el, er, eu*.

Į rekomendaciją K-4 „Dėl kai kurių daugiaskiemenių svetimoms kilmės daiktavardžių kirčiavimo“ (Rekomendacija K-4) įtraukti keturi tarptautiniai žodžiai su kirčiuotais *el, er* (kodifikacijos kaitą žr. 2-oje lentelėje).

2 LENTELE. Daugiaskiemenių svetimoms kilmės daiktavardžių, turinčių kirčiuotus dvigarsius *el, er*, kodifikacijos pokyčiai

DŽ _{4e}	Rekomendacija K-4
fejervèrkas 1	fejervèrkas 1, fèjerverkas 1
liucernà 2	liucernà 2, liucèrna 1
gubèrnija 1	gubèrnija 1, gubeñnija 1
teĩmosas 1	teĩmosas 1, tèrmosas 1

Rekomendacija K-4 leistų manyti, kad buvo linkstama įteisinti ne tik tvirtagalį variantą greta tvirtapradžio (*gubernija*), bet ir tvirtapradžius variantus ten, kur ankstesnė kodifikacija teikė tik tvirtagalę normą (*teĩmosas*¹⁶, *liucernà*), t. y. pasirinkta priešingos krypties kodifikacija negu *nervų* atveju. Kitaip tariant, atrodytų, tarsi būtų buvę stengiamasi bet kuriuo atveju normą padaryti variantišką. Kadangi buvo deklaruota, kad rekomendacijose siekiama vadovautis realiosios vartosenos, o ne „treniruotų žmonių“ polinkiais, toks sprendimas neatrodo buvęs nuoseklus. Be to, nuosekliai žiūrint, būtų reikėję įteisinti ir atitinkantį vartosenos polinkius

¹⁶ Kaip buvo matyti ir iš 1-os lentelės, DLKŽ_{4e} teikiama *teĩmosas*, bet *tèrminis, -ė*, – toks įvairavimas vargu ar gali būti kaip nors racionaliai paaiškinamas.

tvirtagalį variantą *fejerveřkas* 2, tačiau to šioje rekomendacijoje nepadaryta. Rekomendacijos komentare apie šių keturių tarptautinių žodžių su kirčiuotais *el, er* kodifikaciją nieko neužsiminta.

2004 m. priimtoje rekomendacijoje K-11 „Dėl kai kurių priesaginių būdvardžių kirčiavimo“ (Rekomendacija K-11) yra tik būdvardis *nervainis*, *-ė* – jo kirčiavimas priderintas prie rekomendacijos K-3: *nėrvainis*, *-ė* 1, *neřvainis*, *-ė* 1, t. y. įdėtas ir tvirtagališkai kirčiuojamas variantas, kurio nebuvo *DŽ_{4e}*.

Tad pirmuoju VLKK kirčiavimo rekomendacijų etapu skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kirčiavimo problema tik užkabinta, bet aiškios pozicijos neparodyta.

3.3.2. Nuo 2008 m. – kirčiavimo rekomendacijų K-3, K-4, K-11, K-16 papildymai.

2008 m. spalio 2 d. keturiais protokolinais VLKK nutarimais dėl skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo papildytos ankstesnės VLKK rekomendacijos. Papildymams žodžiai atrinkti iš 100 mln. žodžių *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* pagal vartojimo dažnumą. Dažnumo kriterijus pasirinktas manant, kad dažnesnius žodžius kalbos vartotojai labiau linkę priderinti prie lietuvių kalbos garsyno sistemos. Tačiau, kaip bus matyti, šiuo atrankos kriterijumi pagrįstos rekomendacijos tinka praktiniams reikalams, t. y. kasdieniam vartojimui, bet ne vienokiai ar kitokiai kodifikacijos strategijai ir kryptčiai įgyvendinti bei žodynų duomenims sisteminti.

Rekomendacija K-3, kurioje buvo tik *nervai* (*nervas*), tapo K-3.1 ir papildyta penkiais žodžiais (Rekomendacija K-3.1). Nors 2006 m. buvo išleistas *DŽ_{6e}*, *nervų* kirčiavimo kodifikacija jame nesiskyrė nuo *DŽ_{4e}*, t. y. į rekomendaciją K-3 tada neatsižvelgta ir tvirtagalinių variantų nepridėta (žr. 3-ią lentelę).

3 LENTELĖ. Dviskiemenių svetimų kilmės daiktavardžių, turinčių kirčiuotus dvigarsius *el, er*, kodifikacijos pokyčiai

<i>DŽ_{4e}, DŽ_{6e}</i>	Rekomendacija K-3.1
–	ėlfas 1, eřfas 2
hėrbas 1	hėrbas 1, heřbas 2
kėltas, <i>-ė</i> 1 kėltai 1	kėltas, <i>-ė</i> 1, keřtas, <i>-ė</i> 2 kėltai 1, keřtai 2
–	klėrkas 1, kleřkas 2
nėrvai 1 nėrvas 1	nėrvai 1, neřvai 2 nėrvas 1, neřvas 2
šėlfas 1	šėlfas 1, šeřfas 2

Taigi rekomendacijoje K-3.1 nuoseklumas išlaikytas: greta DŽ buvusio tvirtapradžio kirčiavimo įteisinti tvirtagaliai variantai. Dviejų žodžių – *elfas, -ė* ir *klerkas, -ė* DŽ nebuvo, tad jų pirmasis (tvirtapradis) variantas, matyt, imtas iš TŽŽ. Už šio sąrašo ribų liko toks mokslo kalboje neretas žodis kaip *hercas* – galbūt dėl jo asmenvardinės kilmės, nes tikriniai žodžiai šiose rekomendacijose nebuvo teikiami.

Rekomendacija K-4 tapo K-4.1 ir papildyta ištisu sąrašu – 34-iais daugiaskiemensiais skoliniais žodžiais, turinčiais kirčiuotus *el, er, eu* (Rekomendacija K-4.1) (žr. 4-ą lentelę).

4 LENTELE. Daugiaskiemenių svetimoms kilmės daiktavardžių, turinčių kirčiuotus dvigarsius *el, er, eu* kodifikacijos pokyčiai

DŽ _{4e} , DŽ _{6e}	Rekomendacija K-4.1
–	sèrveris 1, seĩveris 1
–	epidèrmis 1, epideĩrmis 2
ekstèrnas 1	ekstèrnas 1, eksteĩrnas 1
koncèrnas 1	koncèrnas 1, konceĩrnas 1
–	revèrsas 1, reveĩrsas 2
desèrtas 1	desèrtas 1, deseĩrtas 2
ekspèrtas, -ė 1	ekspèrtas, -ė 1, ekspeĩrtas, -ė 2
koncèrtas 1	koncèrtas 1, konceĩrtas 2
konsèrvai 1	konsèrvai 1, conseĩrvai 2
molbèrtas 1	molbèrtas 1, molbeĩrtas 2
rezèrvas 1	rezèrvas 1, rezeĩrvas 2
terapèutas, -ė 1	terapèutas, -ė 1, terapeĩutas, -ė 2
alèrgija 1	alèrgija 1, aleĩrgija 1
dispèrsija 1	dispèrsija 1, dispeĩrsija 1
divèrsija 1	divèrsija 1, diveĩrsija 1
enèrgija 1	enèrgija 1, eneĩrgija 1
hidroenèrgija 1	hidroenèrgija 1, hidroeneĩrgija 1
inèrcija 1	inèrcija 1, ineĩrcija 1
invèrsija 1	invèrsija 1, inveĩrsija 1
komèrcija 1	komèrcija 1, komeĩrcija 1
–	kontrovèrsija 1, kontroveĩrsija 1
–	pervèrsija 1, perveĩrsija 1

–	revèrsija 1, reveřsija 1
–	sinèrgija 1, sineřgija 1
tèrcija 1	tèrcija 1, teřcija 1
vèrsija 1	vèrsija 1, veřsija 1
–	cèlsijus 1, cełsijus 1
autosèrvisas 1	autosèrvisas 1, autoseřvisas 1
sèrvisas 1	sèrvisas 1, seřvisas 1
hèrcogas 1	hèrcogas 1, heřcogas 1
hipèrbolè 1	hipèrbolè 1, hipeřbolè 1
–	univèrsumas 1, univeřsumas 1
vèrmutas 1	vèrmutas 1, veřmutas 1

Taigi greta tvirtapradžio varianto visur atsirado tvirtagalys. Kadangi daugiaskiemenių pastoviai kirčiuojamų žodžių tolesnė nei antro nuo galo skiemens priegaidė neturi reikšmės kirčio šokinėjimui, daugiau kaip du trečdaliai šių žodžių (24) liko kirčiuojami pastoviai, o dešimt įgavo ir šokinėjantį kirtį pagal 2-ąją kirčiuotę. Į sąrašą nepateko bendrojoje vartosenoje gal retesni, bet mokslinėje bei mokslo sklaidos literatūroje (vadinasi, ir vadovėliuose, žinyuose) arba kai kuriose srityse gana dažni *derbis, džersis, kelneris, kerlingas, konversija, modernas, sterlingas*¹⁷ ir kt. Tiesa, kaip rodo VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisės 2008 05 12 posėdžio protokolai, dalis šių žodžių, kurie tekstyne rasti dažnesni, vienų buvo siūlomi pateikti šioje rekomendacijoje, kitų laikytasi nuomonės į rekomendacijas nedėti žodžių, kurių nėra DŽ. Toks sprendimas atrodo keistas, nes rekomendacijos buvo skiriamos ir būsimam BŽ, kurio apimtis neišvengiamai bus didesnė nei DŽ; kaip matyti iš 2-os ir 3-ios lentelės, vis dėlto kai kurie DŽ nesantys žodžiai į rekomendacijas pateko.

K-11 tapo rekomendacija K-11.1 ir papildyta dvidešimčia būdvardžių – priesagų *-inis, -ė* ir *-iškas, -a* vediniais, padarytais iš kai kurių įtrauktų arba neįtrauktų (pvz., *geotermija – geotermis, -ė; ekstravertas – ekstravertiškas, -a*) į ankstesnes kirčiavimo rekomendacijas skolintų daiktavardžių su kirčiuotais *el, er* (Rekomendacija K-11.1). Greta tvirtapradžių kirčiavimo variantų įrašyti tvirtagaliai (pvz.: *desèrtinis, -ė 1, deseřtinis, -ė 1; inèrtiškas, -a 1, ineřtiškas, -a 1* ir kt.). Iškart krinta į akis tai, kad sąrašas apima tik dalį aktyviai vartojamų šio tipo žodžių; pavyzdžiui, tarp daiktavardžių rekomendacijoje K-4.1 nebuvo *introverto* (ar svyruojančios rašybos

¹⁷ Bendrame rekomendacijų sąrašė *sterlingas* yra, pateikti abu kirčiavimo variantai. Prieiga internete: <http://vlkk.lt/aktualiausias-temos/tartis-ir-kirciavimas/sarasas> (žiūrėta 2016 04 20).

intraverto), šiame sąrašė nėra ir būdvardžio *introvertiškas, -a*; nors K-4.1 rekomendacijoje buvo *inversija*, nėra būdvardžio *inversiškas, -a* ir kt.

Rekomendacijoje K-16 „Dėl kai kurių prieviksnių kirčiavimo“, priimtoje 2005 m. lapkričio 10 d., Nr. R-12 (k-16), skolinių žodžių nebuvo, o tapusi K-16.1 rekomendacija papildyta vieninteliu prieviksniu *eksternu* – abiem kirčiavimo variantais: *ekstèrnu, ekstèrnù* (Rekomendacija K-16.1).

Tuo metu VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisei jau vadovaujantis Bonifacas Stundžia, pakeitęs Antaną Pakerį, parašė išsamų šių rekomendacijų (K-3.1, K-4.1, K-11.1, K-16.1) papildymo komentarą „Dėl svetimžodžių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* priegaidės“ (Stundžia 2008), kuriame pagrindė sprendimą priartinti svetimžodžių kodifikaciją „prie realios vartosenos ir suvienodinti artimų dvigarsių **el, er** ir **em, en; eu** ir **ei** prozodinę integraciją svetimžodžiuose“. Buvo konstatuota, kad „[s]vetimžodžių (dažniausiai tarptautinių žodžių) ir svetimvardžių kirčiuoti dvigarsiai **el, er** ir **eu**“ žodynuose pateikiami ketveriopai:

1) paprastai žymimi kairiniu ženkle, reiškiančiu tvirtapradę priegaidę, ir kirčiuojami pagal 1-ąją kirčiuotę (*dèlta, Kopèrnikas*¹⁸);

2) retkarčiais prie tvirtapradžių variantų teikiama gretybių su tvirtagale priegaide (*pèrsas, -è* (1) || *pèrsas, -è* (2); *Hèrmis* (1) || *Heĩrmis* (2));

3) retkarčiais teikiama žodžių tik su tvirtagale priegaide (*beĩlgas, -è; Serĩbija* (1); *eĩuras* (2));

4) retkarčiais teikiama žodžių su tvirtagale priegaide pagrečiui su tvirtapradėmis gretybėmis (*teĩrmosas* (1) || *tèrmosas* (1)¹⁹; *Eĩlbingas* (2) || *Èlbingas* (1)).

Kitaip tariant, XXI a. pradžios šaltiniuose yra kodifikuoti visi įmanomi variantų santykiai (a – su tvirtaprade priegaide, b – su tvirtagale priegaide; pagal norminių žodynų (teigiamosios kodifikacijos) tvarką pagrindinis variantas kairėje pusėje)²⁰:

1) a;

2) a || b;

3) b;

4) b || a.

Taip pat Bonifaco Stundžios komentare (Stundžia 2008) pažymėti tokie straipsnyje svarstomam dabartinės kodifikacijos aspektui svarbūs dalykai:

1) „tvirtagalę priegaidę dažniausiai turi senesni skoliniai, atėję paprastai iš slavų kalbų“;

¹⁸ Čia ir toliau, konspektyviai pateikiant komentaro turinį, nurodoma tik po kelis pavyzdžius (komentare jų yra kur kas daugiau).

¹⁹ DLKŽ_{4e}, DLKŽ_{6e} *termosas* kirčiuojamas tik tvirtagališkai, TŽŽ (2001) tik tvirtapradžiškai (žr. 1-ą lentelę), LKŽe abiem variantais.

²⁰ Dėl variantų vertinimo laipsnių žr. Miliūnaitė 2003: 97–104.

2) norminamuosiuose veikaluose iki XX a. 6-o dešimtmečio pradžios kalbami dvigarsiai buvo paprastai žymimi dešiminiu kirčio ženklų ir kartais kairiniu;

3) nepaskelbus motyvų ir neišdiskutavus spaudoje nuo 1951 m. TŽŽ ir 1954 m. DŽ₁ beveik nuosekliai imta vartoti kairinį kirčio ženklą;

4) „pusės šimto metų praktika nepatvirtino tos normos [t. y. tvirtapradžio kirčiavimo. – R. M. past.] pagrįstumo ir dauguma aktyvių bendrinės kalbos vartotojų tebepraktikuoja su kodifikacija nesuderinamą kirčiavimą – tariama *konceřtas* (vns. įn. *koncertù*, viet. *koncertè*, dgs. gal. *koncertùs*, arba su nenorminiu atitrauktiniù kirčiu *konceřtu*, *konceřte*, *konceřtus*), taigi tvirtagališkai“;

5) remiantis ankstesniais autorių Alekso Girdenio ir Aldono Pupkio teiginiais, iškeltas lietuvių kalbos garsyno sistemiškumo principas: „[k]airinis ženklas dvigarsių **el**, **er** ir **eu** atveju prieštarauja ne tik realiai vartosenai, bet ir kalbos sistemai, <...> nes pasidaro įmanoma dviejų tvirtapradžių priegaidžių priešprieša. <...> Tvirtagalė priegaidė nuosekliai kodifikuojama artimos sandaros svetimžodžiuose ir svetimvardžiuose su kirčiuotais dvigarsiais **em**, **en** ir **ei**.“

Taigi antrasis – 2008 m. rekomendacijų pildymo etapas pagal variantų įteisinimo kryptį buvo gana nuoseklus: greta tvirtapradžių kirčiavimo variantų įteisinti tvirtagalčiai, bet apimti ne visi DŽ ir TŽŽ skoliniai žodžiai, turintys dvigarsius *el, er, eu*, o tik dažniau pasitaikantys vartosenoje. Minėtame Bonifaco Stundžios komentare užsiminta, kad Tarties ir kirčiavimo pakomisė nesutarė dėl dviskiemenių daiktavardžių su galūne *-a* (*delta, ferma, pleura*) ir juos atidėjo, kol bus ištirta realioji vartosena, taip pat į rekomendacijas netraukė tikrinių žodžių, nes dėl jų esą diskutuojama.

3.3.3. Trečias rekomendacijų pildymo etapas. 2014 m. buvo dar kartą papildyta rekomendacija „Dėl kai kuriųrieveiksmių kirčiavimo“ ir tapo K-16.2 (Rekomendacija 16.2). Į ją, be lietuviškos kilmėsrieveiksmių, įtraukti ir šeširieveiksmiai, padaryti iš tarptautinių priesagos *-iškas* būdvardžių su dvigarsiais *el, er* (esančių rekomendacijoje K-11.1): *alergiškai, ekstravertiškai, hiperboliškai, inertiškai, keltiškai, kontroversiškai*. Kaip ir ankstesnėse rekomendacijose, greta tvirtapradžio kirčiavimo varianto pateiktas ir tvirtagalčiai.

4. KOKIA DABARTINĖ KODIFIKACIJOS BŪKLĖ?

Nors XX a. antros pusės žodynuose iki pat 2003 m. kirčiavimo rekomendacijų tvirtapradis skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kirčiavimas vyravo, akivaizdu, kad juose tokia sistema nebuvo išlaikyta; įteisinti kai kurie tvirtagalčiai arba įvairuojantys atvejai rodė kodifikuotos normos nenuoseklumus, kurių laikyti kuo nors pagrįstomis išimtimis nebūtų įmanoma (žr. 1-ą lentelę).

Tad kalbos vartotojams perprasti sistemą ir be žodyno mokėti kirčiuoti šiuos skolinius taip, kaip jie kodifikuoti, praktiškai neįmanoma. Rekomendacijos kiek pataisė padėtį, nes pripažinti bent dažnesnių žodžių tvirtagaliai variantai vartotojams leidžia pasirinkti vieną kurį priimtinesnį.

Rekomendacijų tyrimas parodė tris dalykus:

1) gana nuoseklų kirčiavimo kodifikacijos suvariantinimą, t. y. tvirtagalių variantų įteisšinimą pagal realiosios vartosenos polinkius ten, kur iki tol buvo kodifikuoti tik tvirtapradžiai variantai;

2) bendrą kodifikacijos nenuoseklumą ten, kur buvo kodifikuoti tik tvirtagaliai variantai arba tvirtagaliai buvo pirmi;

3) nors ir paremtą žodžių vartojimo dažnumu, bet, sistemiškai žiūrint, neracionalų būdą spręsti *el, er, eu* kirčiavimo problemą, kodifikuojant tik kai kurių žodžių kirčiavimą sąrašais, nes už kodifikacijos variantiškumo ribų palikta nemažai rečiau vartojamų bendrinių žodžių, nekalbant apie tikrinius.

Per tą laiką pasirodė dar du DŽ leidimai: DŽ₇ (2012, popierinis) ir internetinis jo variantas DŽ_{7i} (2015) „Lietuvių kalbos skaitmeninių išteklių“ (www.lkiis.lt) sistemoje. Šiuose leidimuose atsižvelgta į VLKK kirčiavimo rekomendacijas iki 2012 m., taigi greta tų žodžių, kurie pateko į rekomendacijas, tvirtapradžių variantų atsirado tvirtagaliai. Vadinas, skolinių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* polinkis į tvirtagališkumą įteisintas ne tik pirminės (rekomendacijų), bet ir žodyninės kodifikacijos etapu. Tačiau viso žodyno mastu skolinių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* kodifikacijos nesistemiškumas dar labiau išryškėjo: vienur įgavo variantiškumą, kitur (t. y. tų žodžių, kurių nėra rekomendacijose) liko dažniausiai tvirtapradis kirčiavimas.

Taigi **2016 m. pradžioje galima teigti, kad skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kirčiavimo kodifikacijoje susikerta dvi sistemos, ir bendrinėje kalboje šių žodžių kirčiavimas yra nesubalansuotas.** Tai kelia keblumų bendrinės kalbos – tiek sakytinės, tiek rašytinės (kirčiuojant žodynus, žinytus, enciklopedijas, vadovėlius ir pan.) vartotojams.

2014–2016 m. VLKK Žodyno pakomisėje svarstomas ir dalimis skelbiamas internete (<http://bkz.lki.lt>) naujasis norminamasis BŽ turi fiksuoti realiąją dabartinę bendrinės, t. y. norminės, lietuvių kalbos kirčiavimo būklę. Žodyno svarstymuose iškart išryškėjo kalbamoji problema – ką daryti su skolintais žodžiais, turinčiais kirčiuotus *el, er, eu*, bet nepatekusiais į VLKK kirčiavimo rekomendacijas? Pirminė kodifikacija jų tarsi nepalietė.

Turint tai galvoje, šie klausimai vėl buvo keliami VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisėje nuo 2015 m. pabaigos. 2015 m. spalio 21 d. posėdyje²¹ Bonifacas Stundžia užsiminė apie galimą sisteminių kodifikacijos pokytį:

²¹ VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisės 2015 10 21 posėdžio protokolas Nr. EP-62.

2008 m. po diskusijų pakomisė priėmė kompromisinį sprendimą: nutarta greta dažniau vartojamų, t. y. labiau prie lietuvių kalbos sistemos pritačiusių, tarptautinių žodžių tvirtapradžio varianto, pvz., *terapèutas, -è 1*, teikti tvirtagalį – *terapeùtas, -è 2*. (Dažnumas patikrintas VDU 100 mln. žodžių tekстыne.) Pagal nustatytus polinkius jau galima variantus apkeisti vietomis arba galbūt daryti sisteminių pakeitimą – tvirtagalį kirčiavimą skelbti norminiu, o tvirtapradį toleruoti iš tradicijos.

Ar pakanka argumentų šiam kodifikacijos žingsniui, įteisinant tvirtagalį kirčiavimą kaip pagrindinę normą, žengti? Bendrinės kalbos kodifikacijai apskritai svarbūs trys dalykai: bendrinės kalbos sandaros ypatumai, funkcijos ir kalbinės nuostatos (Garvin 1993: 37–54). Rengiantis kodifikacijos kaitai, patartina atsakyti į tokius su šiais dalykais tiesiogiai susijusius klausimus (plačiau žr. Miliūnaitė 2007: 7–23):

- 1) ar esama realių pokyčių konkurenciniuose variantų santykiuose per tam tikrą laikotarpį?
- 2) ar yra prielaidos keisti kodifikacijos fiksuotą variantų vertinimo laipsnį?
- 3) ar skiriasi trijų kartū vartoseną kodifikacijos peržiūros momentu?
- 4) ar pribrendo laikas keisti kodifikaciją?
- 5) ar galima tikėtis teigiamos vartotojų reakcijos į kodifikacijos keitimą?
- 6) ar parengtas planas, kaip supažindinti bendrinės kalbos vartotojus su būsimu kodifikacijos keitimu?

Toliau straipsnyje ir mėginama atsakyti į šiuos klausimus.

5. DABARTINĖ SKOLINIŲ SU *EL, ER, EU* KODIFIKACIJOS KAITOS GALIMYBĖ KODIFIKACIJOS TEORIJOS ASPEKTU

5.1. Strateginių kodifikacijos krypčių pasirinkimas

Kaip matyti iš ankstesnių straipsnio dalių, trumpasis skolintų žodžių balsis *e* yra ne pavienių žodžių, o viso bendrinės lietuvių kalbos garsinio lygmens kodifikacijos problema. Kodifikuojant tiek atskirų kalbos lygmenų pagrindus, tiek sistemiškiau imamus konkrečius tų lygmenų reiškinius, pirmiausia apsisprendžiama, koks apimamas ir kiek į ateitį projektuojamas kodifikacijos kaitos laikotarpis, kokių tikslų per jį ketinama pasiekti ir kokiomis **strateginėmis kodifikacijos kryptimis** jame bus vadovaujamas. Dažniausi atskaitos taškai yra šie:

- didinti ar mažinti variantiškumą,
- gryninti bendrinę kalbą ar toleruoti skolintų reiškinių gausėjimą,
- griežtinti ar liberalizuoti bendrinės kalbos normas.

Kodifikacijos strateginių krypčių pasirinkimas daugiausia priklauso nuo bendrinės kalbos (konkrečiau jos lygmens) raidos būklės ir nuo kalbos politikos pobūdžio pasirinktuoju bendrinės kalbos raidos tarpsniu.

Kiek galima suprasti iš VLKK kirčiavimo rekomendacijų komentarų, svarbiausias tų rekomendacijų tikslas – priartinti atsilikusią kirčiavimo kodifikaciją prie realiosios vartosenos. Bet apie kodifikacijos kaitos žingsnių išsidėstymą laike ir prognozuojamą rezultatą bent apytikriai bendrinės kalbos raidos momentu juse nekalbama. Tad lieka klausimas – kokias strategines kodifikacijos kryptis pasirinkti, kalbant apie skolinių su *el, er, eu* kirčiavimą?

5.1.1. Variantiškumas. Bendrinės lietuvių kalbos norminimo istorija, ypač pirmaisiais jos gyvavimo dešimtmečiais, rodo įvairių kalbos lygmenų kodifikacijos kryptį mažinti variantų, pirmiausia atrenkant iš įvairuojančių tarminių ar svetimų reiškinių tuos, kurie tiktų bendrinės kalbos sistemai. Šiai sistemai įsitvirtinus ir bendrinei kalbai pradėjus funkcionuoti savarankiškai, iki pat XX a. pabaigos buvo palaikomas nuosaikus visų lygmenų (išskyrus nebent rašybos sritį) variantiškumas, suprantant, kad tai būtina kalbos kitimo sąlyga. XXI a. pradžioje, pradėjus sistemškai persvarstyti bendrinės kalbos kodifikaciją (pavyzdžiui, leksikos ir gramatikos rekomendacijos skelbiamos „Kalbos patarimų“ serijoje), kodifikuotos normos pradėjo tapti liberalesnės ir variantiškesnės, labiau atliepiančios vis dinamiškesnės vartosenos pokyčius. Kirčiavimo kodifikacijos, juolab pagrindinio norminamojo žodyno gerokai uždelstos ir atsilikusios nuo vartosenos polinkių, persvarsta čia nebuvo išimtis. Tačiau **dauginant variantų reikia saiko, nes pernelyg variantiška ir kaitli norma nesuderinama su pačia bendrinės kalbos prigimtimi.** Variantiškumo turi būti tiek, kad jis rodytų įvairuojančios vartosenos polinkius ir leistų kalbai kisti, bet nebūtų perteklinis ir netrukdytų bendrinei kalbai atlikti savo funkcijų.

Skolinių su *el, er, eu* kodifikuotų variantų pagausinimas (t. y. tvirtagalių variantų įteisinimas) kaip tik susijęs su vartosenos polinkiais ir yra priemonė pakeisti kodifikaciją, o ją pakeitus, t. y. perėjus prie pagrindinės tvirtagalės normos ir nusistovėjus vartosenai, turėtų būti natūraliai sumažintas, paliekant vieną variantą. Tačiau tam procesui reikia laiko.

5.1.2. Skolintų elementų santykis su lietuvių kalbos sistema. Per visą bendrinės lietuvių kalbos norminimo istoriją stengiamasi laikytis nuosaikaus grynumo principo, atsisakant griežtos puristinės pozicijos, tačiau skolintus elementus įsileidžiant atsargiai – tikslingai ir paprastai ten, kur jie funkciškai pagrįsti ir negali būti pakeisti savais elementais. Skolinto trumpojo [e] ir dvigarsių *el, er, eu* tarties bei kirčiavimo atvejis turėtų paklusti šiai bendrajai nuosaikaus gryninimo krypčiai: skolinti elementai lietuvių kalboje nėra tikslingi, nes juos visiškai atstoja lietuviškas trumpasis [e] ir tvirtagaliai *el, er, eu*. Kaip rodo tarptautinio [e] kodifikacijos

istorija, šis elementas į bendrinę kalbą buvo įdiegtas dirbtinai ir per visą savo kodifikacijos istoriją liko ne tik mažai funkcionalus, bet ir bendrinės kalbos kirčiavimo sistemai žalingas, skatinantis nedėsninę kirčio atitraukimą.

5.1.3. Bendrinės kalbos normų privalomumas. Liberalėjant visuomenei XXI a. pradžioje bendrinės lietuvių kalbos norminimo politika darosi švelnesnė. Nuo griežtų reikalavimų einama prie rekomendacijų ir įteisinama daugiau vartosenoje funkcionuojančių variantų tikintis, kad sąmoningieji kalbos vartotojai patys gebės pasirinkti tinkamiausią kalbinę raišką. Skolintų žodžių su *el, er, eu* kirčiavimo kodifikacija taip pat atitinka šią liberaliąją kryptį tiek, kiek vartotojams pereinamuoju kodifikacijos laikotarpiu sudaroma galimybė rinktis iš kelių variantų.

5.2. Kodifikacijos principų ir kriterijų taikymas

Bendrinė lietuvių kalba, jos įvairuojanti vartoseną norminama nustatant kalbos reiškinių norminę vertę pagal visuotinai priimtus (ir VLKK protokoliniu nutarimu patvirtintus) **kodifikacijos principus ir kriterijus** (plg. Girdenis, Pupkis 1996: 1–5; Principai 1997: 1–3; Pupkis 2005: 157 tt). Svarbiausi norminimo principai (t. y. bendrosios nuostatos) yra šie:

- lankstusis pastovumas (išlaikyti bendrinės kalbos sistemos tęstinumą ir sudaryti bendrinės kalbos raidos sąlygas (dar žr. Garvin 1993: 43); norminti ne šuoliškai, o per variantus);
- sistemiškumas²² (atsižvelgti į vidinius kalbos dėsnius – kalbos reiškinius norminti ne pavieniui, o visame kalbos sistemos, jos posistemių, normų ir vartosenos kontekste);
- tikslingumas (parinkti konkrečiam atvejui stipriausius kodifikacijos kriterijus ir atsižvelgiant į kalbos funkcijas visuomenėje – funkcionaliausias raiškos priemones pagal vartotojų poreikius).

Pasirinkus strategines skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kodifikacijos kryptis ir remiantis šiais principais, belieka pažiūrėti, kaip šiuo atveju tarpusavyje sąveikauja kodifikacijos kriterijai ir kurie iš jų lemia kodifikacijos rezultatą. Konkrečių kalbos reiškinių norminė vertė, apytikriai tariant, susideda iš vertės dalių, atskirai nustatomų pagal kiekvieną reiškiniui aktualų kriterijų. Skirtingiems kalbos lygmenims šie kriterijai taikomi ne visai vienodai, pagal kiekvieno lygmens specifiką: kriterijai išsidėsto skirtingai pagal hierarchiją (pavyzdžiui, nevienodas grynumo kriterijaus svoris skirtinguose lygmenyse); vienų lygmenų įteisinama daugiau normos variantų,

²² Sistemiškumas kodifikacijoje suvokiamas ir kaip bendrasis principas, ir kaip konkretus kalbos reiškinių vertinimo kriterijus (Pupkis 2005: 170). Kriterijų lygmeniu sistemiškumas dažnai eina greta su taisyklingumu.

kitų norma (pavyzdžiui, rašybos) įvairuoja minimaliai, ir t. t. Tarties ir kirčiavimo variantų kodifikacijoje įvairių kriterijų svoris taip pat nėra visai vienodas. Pirmiausia pagal sistemiškumo principą atsižvelgtina į garsinio bendrinės lietuvių kalbos lygmens ypatumus (Pupkis 2005: 169):

Sisteminių ryšių tvirtumu ir aiškumu ypač pasižymi fonologijos ir morfologijos sistemos. Sakoma, kad tai uždaros sistemos, brandžiōs bendrinės kalbos gyvavimo metais nepasipildančios naujais elementais, t. y. negaminančios pāčios ir nesiskolinančios iš kitų sistemų.

Vakarų aukštaičių kauniškių tarmės garsinė sistema, sudaranti bendrinės kalbos garsinės sistemos pagrindą, tarptautinio [e] neturi²³. Skolintuose žodžiuose tariamas toks pat trumpasis [e], kaip ir lietuviškos kilmės žodžiuose. Tai leidžia tarptautinį [e], kartu ir tvirtapradžius dvigarsius *el, er, eu* bendrinėje kalboje laikyti nesistemiškais²⁴. Tokiu atveju, norint bendrinėje kalboje įteisinti nesistemišką elementą, jo tikslingumui pagrįsti reikia tvirtų argumentų. Taip pat sistemiškumo kriterijus reikalauja apie šiuos reiškinius kalbėti ne konkrečių žodžių (darybinių) žodžių grupių, pagal kurias rengiamos kirčiavimo rekomendacijos, o aukštesniu lygmeniu, nes šie reiškiniai apima visas kalbos dalis, bendrinius ir tikrinius žodžius, ir nuo konkrečios žodžių sandaros nepriklauso. Taigi ir kodifikaciniai sprendimai turi būti aukštesnio sisteminio lygmens.

Pagalbiniai šiuo atveju aktualūs kodifikacijos kriterijai, valdomi tikslingumo principo, yra tokie:

a) distinktyvumas ir ekonomiškumas: dalis bendrinės kalbos vartotojų neatpažįsta kaip atskirōs tam tikrose pozicijose (skolintuose žodžiuose) funkcionuojančios fonemos, juolab šnekos sraute nėra poreikio atpažinti ir kaip nors išskirti pačių skolinių kategorijos, taigi šiuo atžvilgiu tarptautinio [e] buvimas bendrinėje kalboje nėra tikslingas – perteklinis;

b) paplitimas ir vartojimo dažnumas: dėl tyrimų stygiaus ir jų sudėtingumo šiuos kriterijus taikyti keblu, tačiau ir pats tvirtapradis dvigarsių *el, er, eu* kirčiavimas yra ne natūraliai atsiradęs vartosenoje²⁵, o dirbtinai įdiegtas, todėl galima kalbėti tik apie jo prigijimą ar neprigijimą; *el, er, eu* tvirtagalinimas dažniau vartojamuose skoliniuose ir derinimasis prie lietuviškų žodžių su *el, er* kirčiavimo rodo aiškų vartosenos polinkį – tvirtapradiškojo varianto, kaip besiskiriančio nuo

²³ Kadangi bendrinės lietuvių kalbos sistema, įskaitant ir jos garsyną, iš esmės susikūrusi vienos tarmės pagrindu (nors bendrinių kalbų kilmės atžvilgiu tai gana retas dalykas, plg. Deumert 2004: 3), kodifikaciškai tikslinga išlaikyti tokio uždaro lygmens, kaip fonetinis, vientisumą. (Pažymėtina, kad natūraliai plėtodamasi bendrinės kalbos garsinė sistema yra įgavusi ir šiek tiek naujų, nesutampančių su pamatinės tarmės garsyno sistema, požymių, tačiau kodifikacija šiuo atžvilgiu atsilieka; plg. Miliūnaitė 2009: 44–45.) Suprantama, kad kiti, ne tokie uždari bendrinės kalbos lygmenys juo labiau netapatintini su pamatinės tarmės sistema: bendrinė kalba jau plėtojasi savarankiškai.

²⁴ Daugiau sistemiškumo kriterijaus aspektų, įskaitant analogiškų skolinių su dvigarsiais *em, en*, taip pat *ol, or* kirčiavimą, žr. Pupkis 2016.

²⁵ Natūraliai vartosenoje atsiradę reiškiniai paprastai pereina keletą raidos etapų, kol paplinta ir gali būti kodifikuojami (plg. Aitchison 2013), o skolinių su *el, er, eu* tvirtapradis kirčiavimas buvo kodifikuotas to nepaisant.

lietuviškojo tvirtagalio, nesuvokimą, taigi ir jo neprigijimą per ilgą bendrinės lietuvių kalbos funkcionavimo laikotarpį (apimantį tris vartotojų kartas);

c) norminimo tradicija ir autoriteto kriterijus: skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kirčiavimo kodifikacijos istorija rodo esant pakankamai autoritetų nuomonių, išsamiais argumentais pagrindžiančių kodifikacijos pokytį į tarptautinių *el, er, eu* sutvirtagalinimą; priešingos nuomonės autoritetų argumentai yra daugiau susiję su techniniais bei praktiniais kodifikacijos dalykais ir siekiu išlaikyti pačią kodifikaciją kuo stabilesnę;

d) vartotojų kalbinės nuostatos: jos yra mažai tirtos, tačiau ir iš įvairiomis progomis reiškiamų nuomonių galima numanyti tas nuostatas esant įvairias; skirtinos dvi bendrinės kalbos vartotojų grupės: normų skleidėjai²⁶ (mokytojai, kalbos redaktoriai, žiniasklaidos darbuotojai, aktoriai ir pan.; jų nuomonės formuoja esama kodifikacija ir veikia turimi įpročiai, o tie abu dalykai šiuo atveju ne visada sutampa) ir paprasti kalbos vartotojai (jų požiūris į šio reiškinio kodifikaciją, kaip minėta, gana neutralus ir pats nagrinėjamų žodžių kirčiavimas kalbamuoju aspektu nėra suvokiamas kaip problema).

6. KODIFIKACIJOS POKYČIO PLANAVIMAS

6.1. Kodifikacijos pokyčio planavimo tarpsniai

Kalbant apie kodifikacijos kaitą, tikslinga remtis kalbos planavimo metodika pagal keturis skiriamus kalbos planavimo tarpsnius (plg. Christian 1994: 33–34):

- 1) nustatoma problema (išsiaiškinama kalbinė situacija, kodėl reikalinga kodifikacijos kaita);
- 2) parengiamas ir įgyvendinamas kodifikacijos pokyčio planas:
 - a) sukaupiami duomenys apie esamą padėtį;
 - b) nustatomi plano tikslai ir uždaviniai, numatomi jų įgyvendinimo būdai ir galimi rezultatai;
 - c) nuosekliai pagal planą įdiegiamas reiškinys;
- 3) įvertinamas plano veiksmingumas, t. y. atliekama plano vykdymo kontrolė ir prireikus planas tikslinamas;
- 4) palaikomas grįžtamasis ryšys su kalbos vartotojais.

²⁶ Dėl skirtingo įvairių kalbos vartotojų grupių santykio su kalbos normomis ir vaidmens jas skleidžiant plačiau žr. Takahashi 2004: 173–174.

Skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo kodifikacijos pokyčio į tvirtagalį kirčiavimą plane (jo detalės atspindi VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisės protokoluose, nagrinėtose VLKK kirčiavimo rekomendacijose ir jų komentaruose) šiuo metu pasiektas ir įpusėtas 2 c punktas. Lieka atlikti baigiamąjį šio punkto veiksmą – išlyginti kirčiavimo sistemą. Nors, kaip jau pažymėta, minėtuose dokumentuose tiesiogiai nekalbama apie numatomą galutinį pokyčio laiką, tačiau pradedamas dalimis skelbti BŽ, dėl kurio ir buvo pradėtos rengti kirčiavimo rekomendacijos, yra ta reali dirva, kurioje šis kodifikacijos pokytis tikslingiausias, nes tolesni šio žodyno leidimai kažin ar visuomenės bus sutinkami su tokiu dėmesiu, kokio tikimasi dabar, ir jų poveikis vartosenai bus silpnesnis.

Jeigu panašiai įvertintume ankstesnio – daugiau kaip pusę amžiaus trukusio kodifikacijos etapo „planą“ įdiegti į lietuvių kalbos vartoseną skolinatą trumpąjį balsį [e], galėtume sakyti, kad pagal trečiąjį punktą įvertinus to plano veiksmingumą, paaiškėjo, kad jis nepasiteisino.

6.2. Galimi sprendiniai

VLKK Tarties ir kirčiavimo posėdyje 2015 m. spalio 21 d. žengtas svarbus žingsnis: sutarta, kad kodifikacijos pokytis turi apimti ne pavienius žodžių sąrašus, o visą sistemą. Nesutarta tik dėl pokyčio intensyvumo ir išdėstymo laike. Šio posėdžio protokole rašoma:

Principinis sprendimas dėl *el, er, eu* tarptautiniuose žodžiuose nepriimtas. Ketinama atsiklausti Kalbos komisijos nuomonės, ar žingsnelių principu tvirtagalį variantą verta pripažinti kaip gretybę dabar jau visų (ne tik dažniau vartojamų) tarptautinių žodžių, ar tvirtagalį kirčiavimą galima skelbti apskritai pagrindine kirčiavimo norma (neišbraukiant tvirtapradžio kaip gretybės) ir šią normą įtvirtinti „Bendrinės lietuvių kalbos žodyne“.

Vadinasi, **pirmuoju atveju** siūloma rodyti visų tvirtapradžiškai kirčiuojamų skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* tvirtagalėjimo polinkį, šitaip įteisinant visuotinį šio posistemio variantiškumą. Tokiu atveju tie, kurie orientuojasi į pirmąjį variantą kaip pagrindinį, ir toliau kirčiuos tvirtapradžiškai. Tų žodžių, kurių jau dabar yra kodifikuotas tik tvirtagalio variantas, jis, matyt, ir liktų tvirtagalio (*beĩgas, -ė, eĩras, peĩlas* ir pan.), taigi kruopštesniems vartotojams po senovei tektų tokius žodžius įsiminti. Kodifikacijos nuoseklumui šis atvejis nieko neduoda. Taigi kodifikacijos pokytis sustoja pusiaukelėje, jo planavimas lieka miglotas. Ar verta laukti dar 10–20 metų, kol visi žodžiai „prisitaikytų“ (o retesni ir „neprisitaikytų“) prie lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos, ir tik tada būtų galima tvirtagalį variantą padaryti pagrindinį?

Antruoju atveju siūloma jau dabar išlyginti sistemą:

1) visi skolinti žodžiai su dvigarsiais *el, er, eu* pirmuoju variantu būtų kirčiuojami tvirtagališkai,

2) tų žodžių, kurių iki tol buvo kodifikuotas tvirtapradis variantas (vienintelis arba pirmas greta antro tvirtagalio), tas tvirtapradis variantas būtų paliktas kaip antrasis.

Tad antruoju atveju vartotojams nereikėtų spėlioti: kirčiuojant tvirtagališkai, visada būtų palaikoma pagrindinė norma – toks yra ir vartosenos polinkis, – o jei kas įpratęs kirčiuoti tvirtapradiškai, taip pat nebūtų laikoma klaida. Šis atvejis VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisėje pavadintas *revoliuciniu*, nors jokios revoliucijos čia nėra, jei kalbėsime ne apie pavienius žodžius, o apie visą skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo sistemą. Kaip buvo matyti iš kirčiavimo rekomendacijų nuo 2003 m. ir jų komentarų, gana nuosekliai per variantus einama į tvirtagalį kirčiavimą, rengiant dirvą kaip tik tokiam kodifikacijos pokyčiui. Šitaip pagal natūralų polinkį 2003 m., kaip minėta, buvo kodifikuotas *euro* kirčiavimas, ir tai visiškai pasiteisino. Juo labiau revoliucija nederėtų vadinti siekiamo įgyvendinti sistemiškumo principo – taikyti tvirtagalį kirčiavimą visiems skolintiems žodžiams, turintiems kirčiuotus dvigarsius *el, er, eu*. Tai lemia pats kalbamo reiškinių pobūdis.

Kodifikacijos revoliucija TŽŽ 1951 m. įvykdyta be jokių diskusijų. Dabar faktiškai reikia atitaisyti jos padarinius ir grįžti prie 1948 m. *Lietuvių kalbos rašybos žodyne* fiksuotos normos, tik, suprantama, nauju lygmeniu, įtraukiant daug naujų skolintų žodžių, taip pat kurį laiką teikiant tikslingus šalutinius tvirtapradžius variantus.

7. KODIFIKACIJOS TECHNIKA

7.1. Kodifikacijos pokyčio veiksmai

Remiantis vartosenos kriterijumi, variantų vertės dalį paprastai lemia jų konkurencijos pobūdis: a) konkurencijos pradžia, b) stiprėjanti konkurencija, c) stipri konkurencija, d) silpstanti konkurencija, e) konkurencijos pabaiga (plačiau žr. Miliūnaitė 2006: 14). Kadangi kalbamasis reiškinys, kaip minėta, atsiradęs ne natūraliai, o dėl dirbtinės kodifikacijos, be to, jį fiksuoti gyvojoje vartosenoje sudėtinga, tikslingiau yra kalbėti ne apie normų variantų konkurenciją realiojoje vartosenoje, o apie jos projekciją kodifikacijoje. Tad kodifikacijos pokytis labiau priklauso nuo kodifikacijos technikos nei nuo konkurencinių variantų santykių. Paties **kodifikacijos pokyčio esmė – sistemiškai pereiti į tvirtagalį kirčiavimą, kurį laiką tikslingai paliekant šalutiniu variantu tvirtapradį kirčiavimą kaip ankstesnės kodifikacijos liekaną.**

Keičiant kodifikaciją, teoriškai galimi tokie veiksmai:

- a) kodifikuoti normų variantai sukeičiami vietomis,
- b) įteisinamas naujas normos variantas,
- c) šalinamas vienas iš normos variantų,
- d) šalinama nebeaktuali norma,
- e) įteisinamas anksčiau neigiamai kodifikuotas (nelaikytas norma) reiškiny.

Kadangi kalbamojo reiškinio kodifikacija buvo nenuosekli, išlyginamajam jos pokyčiui, turint galvoje atskirus žodžius, būtų reikalingi visi penki veiksmai (žr. 5-ą lentelę).

5 LENTELE. Išlyginamojo kodifikacijos pokyčio veiksmai su skolinių, turinčių dvigarsius *el, er, eu*, kirčiavimo variantais (a – tvirtapradis kirčiavimas, b – tvirtagalis kirčiavimas)

	Dabartinis kodifikacijos būvis (pagal VLKK rekomendacijas arba, jei jų nėra, TŽŽ 2001)	VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisės 2016 m. siūlymai dėl kodifikacijos BŽ	
		1 atvejis	2 atvejis
1.	a (<i>dèrbis, hermenèutika</i>)	a b (<i>dèrbis deĩbis; hermenèutika hermeneũtika</i>)	b a (<i>deĩbis dèrbis; hermeneũtika hermenèutika</i>)
2.	a b (<i>hèrbas heĩbas</i>)	a b (<i>hèrbas heĩbas</i>)	b a (<i>heĩbas hèrbas</i>)
3.	b (<i>beĩgas, -ė, speltà, eũras</i>)	(?)	b (<i>beĩgas, -ė, speltà, eũras</i>)
4.	b a (<i>teĩmosas tèrmosas</i>)	b a (<i>teĩmosas tèrmosas</i>)	b (<i>teĩmosas</i>)
5.	naujai ateinantys žodžiai (<i>delfis</i>)	a (?)	b (<i>delfis</i>)

Iš 5-os lentelės matyti, kad planuojamo kodifikacijos pokyčio rezultatai pirmu ir antru atveju aiškiai skiriasi: pirmasis žingsnis kodifikacijos būklės nepagerina, antrasis sukuria aiškia sistemą.

Kalbant apie kodifikacijos pokyčio planavimą, neišleistas iš akių ir klausimas, kaip elgtis su naujai į lietuvių kalbą patenkančiais žodžiais (naujažodžiais)? Nors daliai jų ilgainiui atsiranda lietuviškų atitikmenų, bet tada, kai pradedami vartoti, jie kaip nors turi būti kirčiuojami. Tokių

naujažodžių į lietuvių kalbą ateina kasdien, pavyzdžiui: *derbiai* („klasikiniai atvirai suvarstomi vyriški bateliai“, *internas*, *-ė* „esantis internatūroje, t. y. podiplominę praktiką atliekantis gydytojas“, *selfis*²⁷ „autoportretinė nuotrauka, dažniausiai daroma išmaniuoju telefonu ir dedama į socialinius tinklus“, *dalbergija*²⁸ „pupinių šeimos medis“ ir kt. (žr. ND).

Remiantis „dar nepritapsių“ skolinių kirčiavimo logika, pagal 1-ąją atvejį pirmiausia reikėtų įteisinti tvirtapradį variantą ir laukti ilgesnį ar trumpesnį jo prisitaikymo prie lietuvių kalbos kirčiavimo sistemos laikotarpį, o tik tada, jei jis pasirodytų dažnas, pereiti po žingsnį prie tvirtagalio varianto. Akivaizdu, kad tokiu atveju ir toliau neišvengtume nesistemiško visų skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo.

7.2. Variantų santykiai ir statusas po galimo kodifikacijos pokyčio

Pagal bendrinės lietuvių kalbos kodifikacijoje nusistovėjusią keturių svarbiausių vertinimo laipsnių sistemą normų variantai gali būti lygiaverčiai (a | b) arba vienas pagrindinis (praktiškai vyraujantis), kitas šalutinis (a || b). Teoriškai normų variantų santykiai rodo jų konkurencijos būklę ir raidos polinkius realiojoje vartosenoje kodifikacijos momentu: stiprią variantų konkurenciją arba didesnę vieno iš jų perspektyvumą (sociolingvistiniu aspektu – ir prestižiškumą). Jeigu kodifikacija nedaug atsilieka nuo vartosenos ir prireikus koreguojama, tokia vertinimo laipsnių sistema leidžia lanksčiai reaguoti į vartosenos pokyčius. Taigi ši formalioji normos variantų santykių raiška reikalinga tiek kodifikacijos kaitai per variantus fiksuoti, tiek kalbos vartotojams orientuotis dėl kalbos polinkių.

Bendrinės kalbos praktikoje apie variantų statusą reikia kalbėti dviem lygmenimis: 1) kodifikacijos šaltinių, 2) kalbos vartotojų.

Kirčiavimo kodifikacijai svarbūs leksikografijos veikalai (dažniausia žodynai). Leksikografijos praktikoje antraštinis žodis, kartu ir jo kirčiavimas, rašyba, gramatinė forma paprastai laikoma pagrindiniu variantu, o greta jo esantis kitas variantas – lygiaverčiu arba šalutiniu (tai priklauso nuo konkretaus šaltinio rengėjų apsisprendimo). Taigi kodifikacijos praktikai ypač svarbi pagrindinio (pirmojo) varianto pozicija, nes apskritai kuris nors variantas

²⁷ Nors šiai anglybei greitai surastas lietuviškas atitikmuo *asmenukė*, bet vartosenoje gali prireikti ištartti ir sukirčiuoti ir jį patį (plg.: *Su selfiu atėjo ir giminiški žodžiai „selfintis“, „selfimanas“*). Nuo pasirinktos priegaidės priklauso kirčio vieta.

²⁸ *Dalbergija* 21-u įrašu (su rūšiniais pažyminiais) fiksuota Lietuvos Respublikos terminų banke (LRTB) iš skirtingų VLKK patvirtintų šaltinių (ieškota tik vardininko, žiūrėta 2016 04 21). Šis terminas čia sukirčiuotas abejopai: *dalbėrgija* (18 kartų: VLKK rekomendacijose „Dėl kai kurių medienos pavadinimų“, 2003; „Dėl medieninių, pluoštinių, dervinių, rauginių ir kitų techninėms reikmėms naudojamų augalų lietuviškų pavadinimų“, 2008; „Dėl nuodingųjų augalų lietuviškų pavadinimų (A–J)“, 2016 ir kt.) ir *dalbeřgija* (5 kartus: *Aiškinamajame medienos terminų žodyne*, 2014). Nors šiuo atveju toks įvairavimas nelemia kirčio vietos, bet labai abejotina, ar terminams, kodifikuojamiems tuo pačiu laikotarpiu, iš principo jis reikalingas.

turi būti pateikiamas kaip antraštinis, t. y. pagrindinis. Kartu sudaroma galimybė, keičiant kodifikaciją, keisti variantus vietomis.

Dėl variantų statuso daugiausia neaiškumų kyla kalbos vartotojams. **Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo normų kodifikacija, gal kiek perdėtai laikantis normų pastovumo principo, dešimtmečiais nebuvo nuosekliai peržiūrima ir kai kuriais atvejais gerokai atsiliko nuo realiosios vartosenos.** Todėl tam, kad kirčiavimo rekomendacijos nebūtų ilgą laiką įstrigusios uždarame rate keičiant normą pavariančiui, t. y. kad kalbos vartotojai galėtų rinktis realiąją vartoseną ir jų poreikius labiau atitinkančius variantus net tada, kai jie iki 2003 m. rekomendacijų apskritai nebuvo kodifikuoti ir dėl to rekomendacijose dažnai atsiduria antroje vietoje, VLKK priėmė du specialius nutarimus. 2010 m. nutarta (Rekomendacija K-20):

1. Kirčiavimo variantai, teikiami Valstybinės lietuvių kalbos komisijos patvirtintose kirčiavimo rekomendacijose (žr. <http://www.vlkk.lt/aktualiausios-temos/tartis-ir-kirciavimas?view=slides>), taip pat D. Mikulėnienės, A. Pakerio, B. Stundžios „Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo žinyne“ ir prie jo teikiamuose elektroniniuose „Bendrinių žodžių kirčiavimo žodyne“ ir „Tikrinių žodžių kirčiavimo žodyne“ (apsvarstytoose Valstybinės lietuvių kalbos komisijos; Vilnius, 2007 ir vėlesniuose leidimuose), vertintini kaip norminiai ir nė vieno iš jų vartojimas klaida nelaikytinas. 2. Klaidomis laikytini nenorminiai kirčiavimo variantai ir norminių kirčiavimo variantų nenuoseklus vartojimas, t. y. vartojimas pramaišiu.

Šio nutarimo komentare pažymėta (Stundžia 2013):

Suprantama, pirmosios gretybės yra pagrindinės, jomis tradiciškai remiasi terminologai ir tie, kurie nori laikytis išskirtinai prestižinės kalbos.

Tačiau terminologams toks sprendimas pasirodė nepatogus, nes, keičiant kodifikaciją pavariančiui, kai kada pirmasis variantas rekomendacijose kurį laiką vis dar būna senosios kodifikacijos liekana, nebelaikoma prestižine realiojoje vartosenoje. Tokia situacija susidaro ypač tada, kai DŽ yra kodifikuotas vienintelis jau neperspektyvus variantas. Greta jo rekomendacijoje įteisinus perspektyvesnį kaip antrąjį, reikia dar vieno žingsnio (ir laiko), kad antrasis atsidurtų pirmas²⁹.

Į tai atsižvelgdama, VLKK 2015 m. priėmė dar vieną protokolinį nutarimą pakeisti šią nuostatą „Terminų žodynų rengimo bendruosiuose reikalavimuose“ (Protokolinis nutarimas PN-

²⁹ Tai svarbu ne tik kalbamiesiems skoliniam su *el, er, eu*. Dažnai pateikiamas žodžio *liauka* atvejis: DLKŽ_{4e} yra tik *liaukà* (2), realiojoje vartosenoje vyrauja *liáuuka* (1). Todėl keičiant normą per variantus, kurį laiką neperspektyvioji *liaukà* dar teikiama kaip pagrindinis variantas. Tokiais atvejais, jeigu kalbos vartotojai nepriima pirmojo varianto ir vartoseną aiškiai pakrypusi į antrąjį, nereikėtų bijoti peršokti vieną kodifikacijos žingsnį.

8), kad nereikėtų laikytis kodifikacijos šaltiniuose pateikiamų kirčiavimo variantų pirmaeiliskumo (ankstesnė šio dokumento punkto nuostata cituojamame tekste rodoma kaip išbraukta):

26. Žodynuose lietuviški terminai (išskyrus neteiktinus ir nurodomuosius nuorodinių straipsnių terminus, taip pat terminų dėmenimis einančius tarnybinius žodžius) turi būti sukirčiuoti. ~~Jei Valstybinės lietuvių kalbos komisijos rekomendacijose ar „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ leidžiami keli kirčiavimo variantai, žodynuose teiktinas pirmasis variantas (jei „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ kirčiavimo teikiniai nesutampa su Valstybinės lietuvių kalbos komisijos rekomendacijų teikiniais, vadovaujamosi pastaraisiais). Žymėti kitų kalbų atitikmenų kirčius, nurodyti lotynų kalbos balsių ilgumą nerekomenduojama.~~

BŽ išlyginus skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo sistemą, ši problema atkristų, nes žodynas atspindėtų realiosios vartosenos polinkius ir kirčiuojant terminus būtų galima remtis pagrindiniu variantu.

Kai vartosenoje norma įvairuoja arba jos įvairavimas dirbtinai palaikomas pasenusios kodifikacijos, dalis vartotojų išsiugdo įpročius vartoti neperspektyviąją normą, ir į tai būtina atsižvelgti. Tarkim, tie radijo ir televizijos žinių vedėjai, kurie išmoko daugelį skolinių su *el, er, eu* kirčiuoti tvirtapadiškai (ar bent nekiloti kirčio), gali sunkiau pereiti prie tvirtagalio varianto. Tai ir nėra būtina, jei kalbėtojas pasirenka vieną sistemą (tvirtapradį ar tvirtagalį variantą) ir to nuosekliai laikosi, nebent visas žiniasklaidos šaltinis susitartų pereiti prie bendros sistemos. Nepamirština, kad kalbos normos yra ir tam tikro laikotarpio kalbos būklės atspindys. Paprastai dauguma kalbos vartotojų dėl kalbinių įpročių inercijos nėra linkę atsižvelgti į kodifikacijos kaitą ir persimokyti, todėl jų išmokta norma gali būti laikoma tam tikro laikotarpio ar (ir) tam tikros kartos ženklu. Skirtingų kalbėtojų pasirenkamos skirtingos sistemos leistų šių variantų konkurencijai realiojoje vartosenoje natūraliai susitvarkyti pagal jau dabar aiškiai matomus polinkius, kuriuos dar labiau sustiprintų kodifikacijos pokytis į tvirtagalishumą.

7.3. Praktinis kodifikacijos pokyčio įgyvendinimas

Kodifikacijos teorija ir praktika rodo, kad **dabartinėje situacijoje racionaliausia žengti paskutinį žingsnį išlyginant kirčiavimo sistemą: rengiamame ir VLKK ketinamame aprobuoti BŽ visuotinai pereiti prie tvirtagalio skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* varianto kaip pirmojo ir laikyti jį pagrindine norma.** Ten, kur yra buvęs kodifikuotas ir tvirtapradis (arba vien tik tvirtapradis) variantas, jį reikėtų rašyti kaip antrą.

Tokiu atveju kyla keli praktiniai klausimai. Dėl jų reikia bendro ir aiškaus susitarimo tiek tarp pačių kodifikuotojų, tiek tarp kodifikuotojų ir kalbos vartotojų³⁰.

Pirma, ką daryti su ankstesniais kodifikacijos veikalais ir įvairiais pagal ligtolinę kodifikacijos būklę sukirčiuotais šaltiniais – žodynais, enciklopedijomis, žinynais, vadovėliais, kirčiuotomis duomenų bazėmis ir pan.? Atsakymas būtų paprastas: **susitaikyti su tuo, kad ryškesniems kodifikacijos pokyčiams reikia pereinamojo laikotarpio, taigi ir didesnės įvairuojančių normų tolerancijos**. Kai kurių bendrinės kalbos reiškinių ar jų posistemų kodifikacija ryžtingiau keičiama ne pirmą kartą. Pavyzdžiui, prieš keturis dešimtmečius, 1976 m., nutarta trijų lietuviškų žodžių *bjaurus, -i, pjauti, spjauti* šaknyse rašyti *j* pagal tarimą (nors DŽ₂ tuo metu buvo išleistas visai neseniai – 1972 m.). Vėlesni šaltiniai prie to nutarimo greitai prisitaikė. Pereinant prie naujos skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo kodifikacijos, tiems, kurie sąmoningai siekia griežčiau laikytis bendrinės kalbos normų, reikėtų vadovautis naujausiu ir pagrindiniu kodifikacijos šaltiniu (t. y. BŽ), o paprastiems kalbos vartotojams, kuriems nėra reikalo tikrintis kirčiavimą šaltiniuose, tas perėjimas iš viso nebūtų pastebimas, nes ir antrasis variantas būtų norma. Nauji kitų šaltinių leidimai (elektroniniams šaltiniams tą padaryti paprasčiau) pamažu leistų per ilgesnį ar trumpesnį laiką visuotinai pereiti prie bendrų kodifikacijos teikinių. Kadangi normų skeleidėjai orientuojasi į kodifikaciją, jų vartojamas normas ilgainiui perimtų ir kiti kalbos vartotojai.

Antra, ką daryti su tikriniais žodžiais (asmenvardžiais, vietovardžiais)? Ar jų kirčiavimas neturėtų būti judinamas? Kadangi tikrinių žodžių kirčiavimo variantų nėra įprasta teikti, kaip reikėtų pereiti prie tvirtagalio kirčiavimo nepažeidžiant normos keitimo per variantus principo?

Apsisprendus išlyginti kirčiavimo sistemą, tai turėtų apimti ir tikrinius vardus. Toks išlyginimas reiškia ne pavienių žodžių, o visų, patenkančių į šią grupę žodžių kodifikacijos paklusimą bendrajai skolintų žodžių su dvigarsiais *el, er, eu* tvirtagalinimo nuostatai. Precedentas, kaip ir bendrinio žodžio *euras* atveju, yra. Vilniaus universitete sukurtas apie 12 tūkst. įrašų turintis *Antikos vardynas. Antikinių tikrinių vardų skaitmeninė duomenų bazė* (AV 2015), ir jo kūrėjai pasirinko tvirtagalį vardų su *el, er, eu* variantą (pvz., *Heřmis, Dzeřsas, Minervà*).

Tvirtapradis kirčiavimas, jei jis buvo įteisintas, sakininėje kalboje ir toliau neturi būti laikomas klaida kaip senosios kodifikacijos liekana, o naujiems šaltiniams reikėtų orientotis pagal BŽ, į kurį tarp bendrinių žodžių įtraukiama ir dažniausių Lietuvos bei pasaulio vietovardžių, taip pat su kultūrinėmis ar religinėmis realijomis susijusių vardų. *Visuotinės lietuvių*

³⁰ Pagal dabartinės kalbos norminimo politikos priemones tinkamiausia tokio susitarimo forma būtų VLKK nutarimas ir jo komentaras, taip pat to nutarimo sklaida visuomenėje.

enciklopedijos, kuri yra didelis ir svarbus tikrinių žodžių šaltinis, elektroninis variantas taip pat galėtų persiorientuoti pagal kodifikacijos pokytį.

8. KALBOS VARTOTOJŲ ĮPROČIAI IR LŪKESČIAI

Jau buvo užsiminta, kad keičiant kodifikaciją, du atsakytini klausimai kaip tik susiję su kalbos vartotojų kalbinėmis nuostatomis ir informacijos apie kodifikacijos pokytį sklaida. Tad vartotojų vaidmuo šiame procese yra svarbus. Atsakant į klausimą, ar galima tikėtis teigiamos vartotojų reakcijos į kodifikacijos keitimą, turėtų būti išsiaiškinta, ką mano tikslinės kalbos vartotojų grupės – tie sąmoningieji vartotojai (pavyzdžiui, viešai kalbantys žiniasklaidos atstovai), kuriems taisyklingai kirčiuoti yra aktualu. VLKK planuojami diskusijų seminarai yra vienas iš būdų tai padaryti.

Be to, kas 5.2 poskyryje buvo pasakyta apie kalbos vartotojų kalbines nuostatas kaip vieną iš kodifikacijos kriterijų, reikia priminti, kad dalis vartotojų suvokia tvirtapradį skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* kirčiavimą kaip atitrauktinį kirtį. **Kadangi dėl tarmių įvairovės ir tebejuntamo poveikio bendrinei kalbai iki šiol ne visada paisoma antro nuo galo skiemens dėsnio, tvirtapradžių *el, er, eu* variantų stimuliacija tą atitrauktinį kirtį tik skatina, kartu niveliuoja priegaidžių skirtumus ir silpnina visą bendrinės kalbos kirčiavimo sistemą³¹.**

Rengiant planą, kaip supažindinti bendrinės kalbos vartotojus su būsimo kodifikacijos pokyčiu, reikia ypač atkreipti dėmesį į to pokyčio motyvaciją. Kaip rodo įvairūs kalbinių nuostatų tyrimai, kalbos vartotojams apskritai būdingas gana neigiamas požiūris į bet kokią kodifikacijos kaitą, ir tai suprantama, nes siekiama išsaugoti įgytus įpročius ir normų stabilumą. Tačiau kalbamojo reiškinių atveju sakytinėje kalboje 1-osios kirčiuotės žodžių *kelneris, tercija, termosas, serveris* kodifikacijos pokyčio didžioji dalis vartotojų niekaip nepajus, kadangi iš klausos priegaidė praktiškai neskiriama, o kirčio vieta pastovi. Kalbos vartotojams svarbiausi tie žodžiai, nuo kurių priegaidės priklauso kirčio šokinėjimas: *koncertas, desertas, ekspertas, elfas* ir pan., o tokių žodžių kirčiuotus dvigarsius *el, er, eu* kaip tik linkstama tarti tvirtagališkai. Tiems, kurių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema yra tvirta, keblumų nesudarytų ir dviskiemeniai tarptautiniai žodžiai su galūne *-a*, kurių tvirtagalis variantas kirčiuojamas pagal antrąją kirčiuotę (pvz., *deltà, dermà, fermà, nelmà, nerpà, pleurà* ir kt. – plg. *peltà, speltà* ar *pemzà, rentà* TŽŽ 2013 yra tvirtagaliai) ir dėl kurių VLKK nuo kirčiavimo rekomendacijų kol kas yra susilaikiusi. O svarbiausia praktinė nauda ta,

³¹ Kai kurie sakytinės žiniasklaidos atstovai prisipažįsta, kad vadovaudamiesi susitarimu vartoti kodifikuotus pirmuosius (prestižinius) tvirtapradžius kirčiavimo variantus, šioje pozicijoje tariantys neaiškią „sumakaluotą“ priegaidę, nes nežinantys, kaip tarti iš tikrųjų.

kad neberekėtų specialiai mokyti(s) tarti dirbtinių garsų ir dėmėtis gausias dėl kodifikacijos nelygumų dabar egzistuojančias „išimtis“. Taip pat neberekėtų dairytis į rekomendacinius atskirų žodžių kirčiavimo sąrašus ir būtų galima visus skolinius su dvigarsiais *el, er, eu* kirčiuoti pagal sistemos pojūtį.

IŠVADOS

Skolintų žodžių su *el, er, eu* kirčiavimo kodifikacijos istorija rodo, kad tvirtapradis jų kirčiavimo variantas su trumpuoju balsiu [e] buvo dirbtinė invazija į bendrinės lietuvių kalbos garsyno ir prozodijos sistemą ir ypač nuo TŽŽ 1951 iki šių dienų gerokai išderino tiek vartoseną, tiek normų kodifikaciją. Akivaizdžiausi šio reiškinio padariniai dabartinėje bendrinės kalbos vartosenoje – priegaidžių niveliacijos ir atitrauktinio kirčio skatinimas, taip pat net tos pačios kilmės žodžių (pvz., *termosas* ir *terminis*), skirtingu metu įtrauktų į žodynus, nevienodas priegaidės žymėjimas.

Teoriškai deklaruojamas tarptautinio [e] savitumas praktiškai sunkiai fiksuojamas, kalbos specialistų subjektyviai vertinamas ir netreniruotų kalbos vartotojų neatpažįstamas. Realioji vartosena rodo aiškų polinkį į minėtų dvigarsių tvirtagalinimą, t. y. natūralų skolinių tarimo ir kirčiavimo priderinimą prie lietuvių kalbos garsyno ir prozodijos sistemos. Todėl šiuo metu yra susidariusi aiški vartosenos ir kodifikacijos priešara. Tokiomis aplinkybėmis išauga kodifikacijos svarba: ji tampa arba realiųjų normų palaikymo ir stabilizavimo veiksmu, arba natūralios jų raidos stabdžiu.

Į tai atsižvelgiant ir išnagrinėjus VLKK 2003–2014 m. kirčiavimo rekomendacijų teikinius dėl kalbamųjų dvigarsių kirčiavimo, taip pat jų kodifikacijos problematiką remiantis kodifikacijos teorija, galima pateikti tokias išvadas.

1. Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo normų kodifikacija nuo DŽ₁, kuris šuoliškai, nepaisydamas LKRŽ 1948 kodifikacijos, perėmė TŽŽ 1951 skolintų žodžių su *el, er, eu* kirčiavimo normas, vėliau dešimtmečiais nebuvo nuosekliai peržiūrima ir kai kuriais atvejais gerokai atsiliko nuo realiosios vartosenos. 2003 ir 2008 m. VLKK kirčiavimo rekomendacijomis žengtas žingsnis įteisinti dažnesnių skolintų žodžių kirčiuotus tvirtagalius dvigarsius *el, er, eu* kaip antrą variantą ten, kur jų nebuvo kodifikuota.

2. Kadangi VLKK kirčiavimo rekomendacijose remiamasi realiosios vartosenos polinkiais, kurių duomenimis disponuoja VLKK Tarties ir kirčiavimo pakomisė, o tvirtagaliai *el, er, eu* variantai pripažinti kaip norminiai ir atitinkantys tuos polinkius, aiškiai matyti strateginė

kodifikacijos kryptis siekti sistemiškumo, turint tikslą sutvirtagalinti šių žodžių kodifikaciją. Lieka tik laiko klausimas – kada tvirtagalis variantas taps pagrindinis.

3. Keisti kodifikaciją pavariančiui tinka pavieniams žodžiams ar jų posistemiams, taip pat teoriškai galėtų tikti ir sistemaiškai aukštesnio lygmens skolinių su *el, er, eu* kirčiavimui priartinti prie realiosios vartosenos. Tačiau iki šiol šių reiškinių kodifikacija buvo labai netolygi ir nevienalaikė. Be to, VLKK rekomendacijos apima tik dažnesnius žodžius, o ne visus, įtrauktus į rengiamo BŽ antraštinę (nekalbant jau apie tikrinius vardus). Įvairiai kirčiuojamų variantų susidarė daug, jų keitimo stadijos skirtingos. Taigi tokia kodifikacijos technika skolinių su *el, er, eu* kirčiavimui sutvarkyti iki šiol nepasiteisino.

4. Kodifikacijos teorija ir praktika rodo, kad dabartinėje situacijoje racionaliausia išeitis – žengti paskutinį žingsnį ir ryžtingai priimti nutarimą, išlyginantį kirčiavimo sistemą, kad visi skoliniai su *el, er, eu*, įskaitant ir naujai ateinančius į lietuvių kalbą, pagal realiosios vartosenos polinkius būtų kirčiuojami tvirtagališkai. Kitas – tvirtapradis variantas kaip antrasis turėtų būti tikslingai paliekamas ten, kur jis yra ankstesnės kodifikacijos liekana.

5. Rengiamas ir VLKK ketinamas aprobuoti norminamasis BŽ kaip tik sudaro geriausią progą išlyginti kirčiavimo sistemą ir panaikinti vartosenos ir kodifikacijos prieštarą. Praktiškai tai reiškia, kad BŽ reikia visuotinai pereiti prie tvirtagalio skolinių su dvigarsiais *el, er, eu* varianto kaip pirmojo ir laikyti jį pagrindine norma. Taip būtų pateisinti ir kalbos vartotojų lūkesčiai turėti aiškia šių žodžių kirčiavimo sistemą, kad nereikėtų dėl kiekvieno žodžio tikrintis, kurioje kodifikacijos kaitos per variantus stadijoje tas žodis yra³².

ŠALTINIAI

- AV 2015: *Antikos vardynas. Antikinių tikrinių vardu skaitmeninė duomenų bazė*. Audronė Kučinskienė, Audronė Kairienė, Dalia Dilytė-Staškevičienė ir kt. Vilnius: Vilniaus universitetas. Prieiga internete: <http://www.vardynas.flf.vu.lt> (žiūrėta 2016 04 21).
- BLKŽ 2008: Mikulėnienė D., Pakerys A., Stundžia B. *Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo žinynas* [su kompaktine plokštele]. 2 leid. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- BŽ: *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (rengiamas). Vyr. red. Danutė Liutkevičienė. Prieiga internete: <http://bkz.lki.lt>.

³² 2016 04 14 ir 2016 06 17 VLKK posėdžiuose šis klausimas buvo svarstytas, ir antrajame balsų dauguma priimtas nutarimas BŽ pagrindiniu skolinių su *el, er, eu* kirčiavimo variantu sistemaiškai laikyti tvirtagališkąjį, t. y. išlyginti kirčiavimo sistemą. Tvirtapradishkasis variantas pateiktinas kaip antras tų žodžių, kurių jis iki tol buvo kodifikuotas.

- DLKG 2005: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. Vytautas Ambrazas. 4-as pataisytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- DŽ₁ 1954: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Atsak. red. Jonas Kruopas. 1-as leid. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- DŽ₂ 1972: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Atsak. red. Jonas Kruopas. 2-as leid. Vilnius: Mintis.
- DŽ₃ 1993: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. Stasys Keinys. 3-as leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- DŽ₄ 2000: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. Stasys Keinys. 4-as leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- DŽ_{4e} 2002: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 4-as (elektroninis) leid. Vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- DŽ_{5e} 2003: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (elektroninis). Vyr. red. Stasys Keinys. 5-as leid. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- DŽ_{6e} 2006: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (elektroninis). Vyr. red. Stasys Keinys. 6-as leid. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- DŽ_{6i} 2011: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (internetinis). Vyr. red. Stasys Keinys. 6-as leid. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete: <http://dz.lki.lt/>
- DŽ₇ 2012: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. Stasys Keinys. 7-as patais. ir papild. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- DŽ_{7i} 2015: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (internetinis). Vyr. red. Stasys Keinys. 7-as patais. ir papild. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt>.
- LKRŽ 1948: *Lietuvių kalbos rašybos žodynas*. Red. K. Gasparavičius, N. Grigas, J. Lazauskas, K. Ulvydas, A. Žirgulyš. Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla.
- LKTŽ 2001: Vitkauskas V. *Lietuvių kalbos tarties žodynas*. 2 leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas. Red. kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. red.), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. – Atnaujinta versija, 2008. Prieiga internete: www.lkz.lt
- LRTB: *Lietuvos Respublikos terminų bankas*. Prieiga internete: <http://terminai.vlkk.lt>
- ND: *Lietuvių kalbos naujažodžių duomenynas*. Tęstinis internetinis žinynas nuo 2011 m. Sud. Rita Miliūnaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete: <http://naujazodziai.lki.lt> (žiūrėta 2016 04 20).

- Protokolinis nutarimas PN-8: Protokolinis nutarimas „Dėl Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2007 m. gruodžio 20 d. rekomendacijos Nr. R-4 „Dėl Terminų žodynų rengimo bendrųjų reikalavimų“ pakeitimo“, 2015 m. gruodžio 3 d. Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-valstybines-lietuviu-kalbos-komisijos-2007-m-gruodzio-20-d-rekomendacijos-nr-r-4-del-terminu-zodynu-rengimo-bendruju-reikalavimu-pakeitimo> (žiūrėta 2016 04 21); Nauja Terminų žodynų rengimo bendrųjų reikalavimų redakcija. Prieiga internete: <http://www.vlkk.lt/aktualiausios-temos/terminija/terminu-zodynu-rengimo-bendrieji-reikalavimai> (žiūrėta 2016 04 21).
- PV: *Pasaulio vietovardžiai. Europa*, 2006; *Amerika*, 2008; *Afrika. Antarktida. Australija. Okeanija*, 2010; *Azija (Afganistanas–Jungtinai Arabų Emyratai)*, 2012; *Azija (Kambodža–Vietnamas)*, 2014. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. Internetinė duomenų bazė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, VLKK. Prieiga internete: <http://pasaulio-vardai.vlkk.lt/> (žiūrėta 2015 04 25).
- Rekomendacija K-1: Rekomendacija „Dėl valiutos pavadinimo „euras“ kirčiavimo“, 2003 m. gegužės 29 d. (Nr. K-1). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/aktualiausios-temos/tartis-ir-kirciavimas/1-del-euro> (žiūrėta 2016 04 07).
- Rekomendacija K-3: Rekomendacija „Dėl kai kurių dviskiemenių svetimų kilmės daiktavardžių kirčiavimo“, 2003 m. birželio 26 d. Nr. K-3. Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-kai-kuriu-dviskiemenu-svetimos-kilmes-daiktavardziu-kirciavimo> (žiūrėta 2016 04 12).
- Rekomendacija K-3.1: Protokolinis nutarimas „Dėl 2003 m. birželio 26 d. rekomendacijos Nr. K-3 „Dėl kai kurių dviskiemenių svetimų kilmės daiktavardžių kirčiavimo“ papildymo“, 2008 m. spalio 2 d. Nr. PN-7 (k-3.1). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-2003-m-birzelio-26-d-rekomendacijos-nr-k-3-del-kai-kuriu-dviskiemenu-svetimos-kilmes-daiktavardziu-kirciavimo-papildymo> (žiūrėta 2016 04 13).
- Rekomendacija K-4: Rekomendacija „Dėl kai kurių daugiaskiemenių svetimų kilmės daiktavardžių kirčiavimo“, 2003 m. spalio 26 d. Nr. 5 (K-4). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-kai-kuriu-daugiaskiemenu-svetimos-kilmes-daiktavardziu-kirciavimo> (žiūrėta 2016 04 13).
- Rekomendacija K-4.1: Protokolinis nutarimas „Dėl 2003 m. spalio 2 d. rekomendacijos Nr. 5 (K-4) „Dėl kai kurių daugiaskiemenių svetimų kilmės daiktavardžių kirčiavimo“ papildymo“, 2008 m. spalio 2 d. Nr. PN-8 (k-4.1). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-2003-m-spalio-2-d-rekomendacijos-nr-5-k-4-del->

[kai-kuriu-daugiaskiemeniu-svetimos-kilmes-daiktavardziu-kirciavimo-papildymo](#) (žiūrėta 2016 04 13).

Rekomendacija K-11: Rekomendacija „Dėl kai kurių priesaginių būdvardžių kirčiavimo“, 2004 m. spalio 28 d. Nr. 12 (K-11). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-kai-kuriu-priesaginiu-budvardziu-kirciavimo> (žiūrėta 2016 04 13).

Rekomendacija K-11.1: Protokolinis nutarimas „Dėl 2004 m. spalio 28 d. rekomendacijos Nr. 12 (K-11) „Dėl kai kurių priesaginių būdvardžių kirčiavimo“ papildymo“, 2008 m. spalio 2 d. Nr. PN-9 (k-11.1). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-2004-m-spalio-28-d-rekomendacijos-nr-12-k-11-del-kai-kuriu-priesaginiu-budvardziu-kirciavimo-papildymo> (žiūrėta 2016 04 13).

Rekomendacija K-16.1: Protokolinis nutarimas „Dėl 2005 m. lapkričio 10 d. rekomendacijos Nr. R-12 (K-16) „Dėl kai kuriųrieveiksmių kirčiavimo“ papildymo“, 2008 m. spalio 2 d. Nr. PN-10 (k-16.1). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-2005-m-lapkricio-10-d-rekomendacijos-nr-r-12-k-16-del-kai-kuriu-prieveiksmiu-kirciavimo-papildymo> (žiūrėta 2016 04 13).

Rekomendacija K-16.2: Protokolinis nutarimas „Dėl Valstybinės lietuvių kalbos komisijos 2005 m. lapkričio 10 d. rekomendacijos Nr. R-12 (k-16) „Dėl kai kuriųrieveiksmių kirčiavimo“ pakeitimo ir papildymo“, 2014 m. spalio 9 d. Nr. PN-4 (k-16.2). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-valstybines-lietuviu-kalbos-komisijos-2005-m-lapkricio-10-d-rekomendacijos-nr-r-12-k-16-del-kai-kuriu-prieveiksmiu-kirciavimo-pakeitimo-ir-papildymo> (žiūrėta 2016 04 17).

Rekomendacija K-20: Protokolinis nutarimas „Dėl kirčiavimo variantų vartojimo“, 2010 m. gruodžio 9 d., Nr. PN-9 (k-20). Prieiga internete: <http://www.vlkk.lt/vlkk-nutarimai/protokoliniai-nutarimai/del-kirciavimo-variantu-vartojimo> (žiūrėta 2016 04 17).

TŽŽ 1951: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Red. Ch. Lemchenas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

TŽŽ 1969: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Red. Ch. Lemchenas. Vilnius: Mintis.

TŽŽ 1985: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Ats. red. V. Kvietkauskas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija.

TŽŽ 2001: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Ats. red. Algimantas Kinderys. Vilnius: Alma littera.

TŽŽ 2013: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Red. Dovilė Svetikienė. Vilnius: Alma littera.

LITERATŪRA

- Aitchison J. 2013: *Language Change: Progress or Decay?* 4th edition. Cambridge University Press.
- Christian D. 1994: Kalbų planavimas kalbotyros požiūriu. – *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. Sud. L. Grumadienė, R. Marcinkevičienė. Vilnius: Gimtoji kalba, 29–40.
- Deumert A. 2004: *Language Standardization and Language Change. The dynamics of Cape Dutch*. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam / Philadelphia.
- Garvin P. 1993: A conceptual framework for the study of language standardization. – *International Journal of the Sociology of Language* 100/101, 37–54. Prieiga internete: <http://ukonline-web.uni-koeln.de/remarks/d5134/rm2180577.pdf> (žiūrėta 2016 04 07).
- Girdenis A., Pupkis A. 1996: Kalbos norminimo principai. – *Gimtoji kalba* 8, 1–5.
- Jaroslavienė J. 2015: Lietuvių kalbos trumpųjų ir ilgųjų balsių kiekybės ir kokybės etalonai. – *Bendrinė kalba* 88. Prieiga internete: http://www.bendrinekalba.lt/Html/88/Jaroslaviene_BK_88_straipsnis.pdf
- Liutkevičienė D. 2015: Bendrinės kalbos normų pateikimas *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne*. – *Bendrinė kalba* 88. Prieiga internete: www.bendrinekalba.lt/Straipsniai/88/Liutkeviciene_BK_88_straipsnis.pdf
- Miliūnaitė R. 2003: Kalbos reiškinių vertinimo laipsniai. – *Acta linguistica Lithuanica* 48, 97–104.
- Miliūnaitė R. 2006: Kodifikacijos ir vartosenos santykių modelis. – *Kalbos kultūra* 79, 9–28.
- Miliūnaitė R. 2007: Kodifikuotų normų keitimas: už ir prieš. – *Kalbos kultūra* 80, 7–23.
- Miliūnaitė R. 2009: *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Pakerys A. 2003: Komentarai dėl kirčiavimo rekomendacijų (2003 07 09). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/naujienos/kitos-naujienos/komentaras-del-kirciavimo-rekomendaciju> (žiūrėta 2016 04 12).
- Pakerys A., Pupkis A. 2004 [1968]: *Lietuvių kalbos bendrinė tartis*. 2-as papild. ir patais. leidimas [su kompaktine plokštele]. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Principai 1997: Lietuvių bendrinės kalbos tvarkybos principai, kodifikacijos kriterijai ir jų taikymas. – *Gimtoji kalba* 4, 1–3.
- Pupkis A. 2005: *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtasis žodis.
- Pupkis A. 2016: Dar kartą dėl *eksperto, koncerto* ir pan. žodžių kirčiavimo. – *Bendrinė kalba* 89. Prieiga internete: www.bendrinekalba.lt/Straipsniai/89/Pupkis_BK_89_straipsnis.pdf

Stundžia B. 2003: Komentarai dėl „euro“ kirčiavimo (2003 07 09). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/naujienos/kitos-naujienos/komentarai-del-euro-kirciavimo> (žiūrėta 2016 04 07).

Stundžia B. 2008: Dėl svetimžodžių su kirčiuotais dvigarsiais *el, er, eu* priegaidės (2008 12 05). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/naujienos/pakomisiu-naujienos/del-svetimzodziu-su-kirciuotais-dvigarsiais-el-er-eu-priegaides> (žiūrėta 2016 04 07).

Stundžia B. 2013: Kirčiavimo norminamąjį darbą tęsiant (2013 12 23). Prieiga internete: <http://vlkk.lt/naujienos/kitos-naujienos/bonifacas-stundzia-kirciavimo-norminamaji-darba-tesiant> (žiūrėta 2016 04 20).

Takahashi H. 2004: Language norms. – *Sociolinguistics. An international handbook of the science of language and society*. Ed. Ammon U., Dittmar N., Mattheier K. J., Trudgill P. 2nd ed., V. 1. Walter de Gruyter, 172–179.

Įteikta 2016 05 03

Priimta 2016 07 05

RITA MILIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

ritam@lki.lt